

**Məmməd Səid Ordubadi
Əbülqasım Əminzadə
Əlabbas Müznib**

XATİRƏLƏR

BAKI – 2008

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU**

Məmməd Səid Ordubadi

**Əbülqasım Əminzadə
Əlabbas Müznib**

XATİRƏLƏR

BAKI – NURLAN – 2008

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 5 dekabr 2007-ci il tarixli 13 №-li iclasının qərarı ilə nəşr olunur.

Nəşrə hazırlayan: Nailə SƏMƏDOVA,
filologiya elmləri namizədi

Redaktoru: Mehri MƏMMƏDOVA,
filologiya elmləri namizədi

Kompüter icraçısı: Sonaxanım ƏHMƏDOVA

Korrektoru: Suad ƏHMƏDOV

Məmməd Səid Ordubadi, Əbülqasım Əminzadə, Əlabbas Müznib. Xatirələr. Bakı: Nurlan, 2008, 104 s.

ÖN SÖZ

Görkəmli adamların, tanınmış şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətlərinin naməlum cəhətlərinin öyrənilməsində, tarixi fakt və olayların gələcək nəsle çatdırılmasında memuarların

əhəmiyyəti əvəzsizdir. Memuarlar şəxsi və ictimai həyatın hadisələri haqqında müəllifin xatirələri və şahidlərin hekayələridir. Memuar janrına daxil olan əsərlərdə müəllif düşüncəsinin ifadəsi əsas məna daşıyır. Bu janra gündəlik, tərcümeyi-hal və xatirələr daxildir.

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində müxtəlif dövəmləri əks etdirən, maraqlı faktlarla zəngin xatirələr mühafizə olunur. Bu xatirələrdə dövrün kaloriti verilməklə yanaşı tanınmış şəxsiyyətlərin, şair və yazıçıların həyat və fəaliyyətləri işıqlandırılmış, bəzi qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirilmişdir. Azərbaycan memuar ədəbiyyatının belə nümunələrlə zəngin olduğunu bir daha təsdiq etmək məqsədilə bu xatirələrin bəzilərini nəzərə çatdırmaq maraqlı olardı.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məmməd Səid Ordubadinin (1872-1950) Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan şəxsi arxiv fondunda «Bakıda ikinci kərə» adlı xatirələrinin əlyazma nüsxəsi vardır. Bu xatirələr yazıçının 1920-ci ilin may ayında Bakıya ikinci dəfə gəlişindən aldığı təəssüratlar əsasında qələmə alınmışdır. Xatirələr ağ, saya vərəqlərin bir üzündə ərəb əlifbası ilə yazılmış, bəzi hissələrdə düzəlişlər edilmişdir. Əsərdə müəllif özü barədə məlumat verməklə bərabər dostları, tanışları – dövrün tanınmış adamları haqqında xatirələrini vermiş, «Əxbar və «Kommunist» qəzetlərində («Əxbar» sonralar «Kommunist» adı altında nəşr olunur) fəaliyyətini, qəzet işçiləri arasındakı çəkişmələri, meydana çıxan çətinlikləri təsvir etmişdir. Xatirələr dövrün tələbindən irəli gələn xırda ixtisarlar edilməklə dərc olunur. Bunu həm də təvəllüdünün 135 ili qeyd olunan Ordubadi irsinə maraqlı bir töhfə kimi dəyə-

ləndirmək olar.

Əlyazmalar İnstitutunda ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən, savadlı müəllimlərdən biri olan Əbülqasım Əminzadənin (1873-) Abbas Səhhət və Məhəmməd Hadi haqqında xatirələri mühafizə olunur. A.Səhhətin və M.Hadinin, eləcə də onlarla yaxın münasibətdə olan müasirlərinin həyat və fəaliyyətlərinin bəzi məqamlarının işıqlandırılmasında xatirələrin önəmli rolu vardır. Xatirələr ağ, sarı vərəqlərin bir üzünə ərəb əlifbası ilə səliqəli xətlə qələmə alınmışdır. Yazılma tarixi qeyd edilməsə də müəyyənləşdirilmişdir ki, əsər keçən yüzilliyin otuzuncu illərinin sonlarında yazılmışdır.

A.Səhhət irsinin araşdırıcıları onun gəncliyi və təhsil illəri haqqında məlumatın azlığından və əldə heç bir yazılı mənbənin olmadığından gileylənir və şairin İranda keçirdiyi illərin tərcümeyi-halının ən dumanlı dövrü kimi dəyərləndirirlər. Lakin Ə.Əminzadənin A.Səhhət haqqında xatirələri onun İranda keçirdiyi illərə aydınlıq gətirməklə yanaşı ən səhih qaynaqlardan sayıla bilər. Tədqiqatlarda həmçinin Ağalı bəy Nəsehin, Məhəmməd Tərrahın, ən əsası isə Mirzə Ələkbər Sabirin Səhhətlə dostluq münasibətlərindən danışılsa da, bəzi xatirələrdən istifadə edilsə də, bunların sırasında Ə.Əminzadənin adı çəkilmir, onun Səhhət haqqında xatirələrindən də bəhs edilmir. Halbuki sözügedən şəxslər, eləcə də Əminzadə Səhhətlə yaxın dostluq münasibətlərində olmuşlar. Görünür, araşdırıcılara belə bir əlyazmanın varlığı naməlum imiş. A.Səhhətin şəxsi həyatının bəzi tərəflərinin öyrənilməsində bu xatirələr önəmli və əsaslı qaynaqlardan biridir.

Romantik ədəbi cərəyanın nümayəndəsi M.Hadi haqqında yazılan tədqiqat əsərlərində onun həyat və yaradıcılığı əsaslı

şəkildə öyrənilmişdir. Bu araşdırmalarda müxtəlif xatirələndən, eləcə də Hadinin özünün xatirələrindən istifadə edilsə də Ə.Əminzadənin Hadi haqqında yazdığı xatirələrin adı çəkilməmişdir.

Prof. Ə.Mirəhmədovun «Məhəmməd Hadi» monoqrafiyası şairin həyat və fəaliyyəti haqqında sanballı bir tədqiqatdır. Bununla belə, Ə.Əminzadənin M.Hadi haqqında xatirələrində ədibin həyatından bəhs edən elə epizodlar vardır ki, bunlar monoqrafiyada öz əksini tapmamışdır. Alim hələ 1947-ci ildə yazdığı «Məhəmməd Hadinin tərcümeyi-halına aid məxəzlər» məqaləsində Ə.Əminzadəyə istinadən Hadinin təvəllüd tarixinin 1879-cu il olduğunu qeyd edirsə də digər mənbəyə əsaslanır. M.Hadi haqqında yazılan tədqiqatlarda Ə.Əminzadənin xatirəsindən istifadə edilməmiş və ümumiyyətlə onun varlığından söhbət belə getməmişdir. Halbuki bu xatirədə böyük şairin həyat və fəaliyyətinin bir çox maraqlı məqamları öz əksini tapmışdır.

Ə.Əminzadənin Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri A.Səhhət və M.Hadi haqqında yazdığı xatirələrində cüzi təkrarlar olsa da onları ixtisar etmədik. Əlyazmada oxunmayan sözlər və ya vərəqin cırılan hissələri nöqtələrlə əvəz edilmişdir.

Yazıçı, şair və ədəbiyyatşünas Əlabbas Müznibin (1883-1938) Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan şəxsi arxivində qısa tərcümeyi-hal materialları ilə yanaşı nisbətən iri həcmli «Türkcə yazılan tərcümeyi-halımın müxtəsər tərcüməsi» adlı yazı da vardır. Yazının sonu naqis olsa da Müznibin həyat və yaradıcılığı haqqında bilgiler əldə etməyə imkan yaradır. Memuaristin şəxsi arxiv fondunda xatirələrini yazmaq üçün tərtib etdiyi plan qeydləri mühafizə olunur. Qeydlərdən aydınlaşır ki, müəllif əsərini iyirmi

iki hissə və hər bir hissəni də bir neçə bölmədən ibarət qələmə almağı planlaşdırmışdır. Lakin Müznibin xatirələri tam halda günümüze çatmamışdır. Əsərin əldə olan hissəsi də öz növbəsində parçalanmış və ədibin şəxsi fondunda saxlanılır. Xatirənin birinci hissəsi «Ailəm», ikinci hissəsi «Çocuqluq və təhsilim», üçüncü hissəsi «Gənclik yaşlarım. Araba qayırkən» adlanır. Xatirələr ərəb əlifbası ilə, qara karandaşla yazılmışdır. Əsərdə bəzi sözlər pozulmuş, üzərində bənövşəyi mürəkkəblə düşəlişlər edilmişdir. Xatirənin məzmunu onun böyük həcmli əsərin bir hissəsi olduğunu göstərir. Belə ki, «Ailəm», «Çocuqluq və təhsilim» 1, 3, 4, 5-ci vərəqləri (2-ci vərəq yoxdur); «Gənclik yaşlarım» 13-18-ci vərəqləri əhatə edir. Həmçinin hər iki hissə sondan naqisdir. Bunlara baxmayaraq xatirələr həm Ə.Müznibin avtoqrafı olmaq, həm də həyat və yaradıcılığının müəyyən cəhətlərini dəyərləndirmək baxımından maraqlıdır. Müznibin təvəllüd ilinə gəldikdə isə qeyd edilməlidir ki, ədib tərcümeyi-halında 1882-ci ildə, xatirələrində isə 1883-cü ildə doğulduğunu göstərmişdir. Xatirələrinə əsasən yazıçının doğum ili 1883-cü il qəbul olunmuşdur.

Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Ə.Müznibin «Ailəm», «Çocuqluq və təhsilim», «Gənclik yaşlarım» xatirələri filologiya elmləri doktoru M.Adilov tərəfindən «Ədəbiyyat qəzeti»nin 1992-ci il 30 oktyabr sayında dərc edilmişdir.

Beləliklə, M.S.Ordubadinin, Ə.Əminzadənin, Ə.Müznibin xatirələri keçən yüzilliyin əvvəllərində dövrün ictimai-siyasi və iqtisadi durumunu canlandırmaqda və sözügedən müəlliflərin, eləcə də onlarla ünsiyyətdə olan insanların fəaliyyətini nəzərə çatdırmaqda xeyli önəmli olmaqla yanaşı Azərbaycan memuar ədəbiyyatını zənginləşdirən qiymətli nümunələrdir.

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADI

BAKIDA İKİNCİ KƏRƏ

Mən 1914-cü ilin yanvarında Ordubaddan Saritsin şəhərinə sürgün edildiyim zaman Bakı həbsxanasında ay yarım qalmışdım. Bu mənim Bakını birinci kərə görməyim idi.

Bakıya ikinci kərə 1920-ci ilin mayında gəldim. Bir mən qadınım ilə bərabər Astraxandan (Həştərxan – N.S.) Mahaçqalaya qədər paroxod ilə gəlmişdim. Mahaçqaladan Bakıya qədər yük vaqonlarında gəldik. Çox xəstə idik, xüsusən Mahaçqaladan Bakıya qədər olan iki günlük yol bizi tamamilə yormuşdu. Lakin bizdə yorğunluğu unutduracaq böyük ümidlər var idi, çünki bizim Astraxanda işlədiyimiz yoldaşların hamısı Bakıda hökumət üzvləri idi. Onların bizim rahatliyimizi təmin edəcəklərinə heç də şübhəmiz yox idi. Özləri də bunu təkrar olaraq bir neçə kərə bizə tapşırılmışdılar.

Biz mayın 2-də gündüz saat on birdə Bakıya yetişdik. Mahaçqaladan Bakıya qədər bizdən hara və nə üçün gəldiyimizi heç bir kəs soruşmadı. Yalnız bizdən deyil, bizimlə bərabər gələn yüzlərcə müsafirlərdən də bilet və vəsiqə soruşan olmadı. Burası hər kəsi düşündürürdü. Təzə inqilab etmiş bir şəhər barəsində açıq qapı məsələsi bizi düşündürməyə bilməzdi.

Çox qələbəlik idi. Bunsuz da mən Bakı xoşlamazdım. Bakı şəhəri haqqında eşitdiklərim və qəzetədə oxuduqlarım hadisələr

heç bir vaxt xatirimdən çıxmazdı. Xüsusən Bakı qoçularının hərəkətləri barəsində danışılan hekayələr məni doğrudan da Bakıdan iyəndirmişdi. Hətta Əhməd bəy Ağayevin mənim «İrşad» qəzetəsində baş mühərrirlik vəzifəsinə və Haşım bəy Vəzirovun isə «Tazə həyat» və «Səda» qəzetələrinə əlverişli vəzifəyə dəvət etdiklərinə baxmayaraq mən Bakıya gəlmək istəməmişdim.

Vaqondan düşüb vağzalın qabağındakı bağıın yanına gəldik. Qadınımı şeylərlə bərabər orada qoyub mənzil axtarmağa getməli idim. Lakin bundan mən də, qadınım da razı deyildik. Mən onu tək buraxmağa cürət etmirdim. Xəstə qadının əlindəki şeyləri götürüb qaçmaq oğrular üçün heç bir çətinlik tələb etmirdi. Qadınımın qorxusu isə başqa tərəfdən idi. Biz Saritsindən Astraxana hərəkət etdiyimiz zaman ona demişdilər ki, Qafqaza getmə, qafqazlılar evləndikləri rus qadınlarını orada başlı-başına buraxırlar. Buna baxmayaraq qadınım istər-istəməz şeylərin yanında oturmağa razı oldu.

Biz vaqonda Astraxan taciri Zeynalabdin Səfərovun aşpazı Hüseyn ilə tanış olmuşduq. O, Bakıını yaxşı tanıyırdı. Dadaş Bünyadzadəni tapmaq üçün mənə kömək göstərəcəyini təklif etdi. Təşəkkür etdim.

Küçələr bekar camaatla dolu idi. Xüsusən XI Ordunun qoşun hissələrini hər tərəfdə görmək mümkün idi. Mən özüm-özümə deyirdim: Bakıda bir həftədən artıq yaşamayacağam, köçüb Ordubada gedəcəyəm. Oradan çoxdan çıxmışdım. Ora getmək və orada yaşamaq mənim hər bir arzumdan böyük və müqəddəs idi. Doğrudan da mən elə bilirdim ki, Ordubada yetişən kimi qiymətli olan gənclik günlərimi görəcek və onu ziyarət edəcəyəm. Bunun üçün də bir çox qocalara köhnəpərəst və

keçmiş sevən fanatik adını verənlərlə razılaşa bilmirəm. İnsan öz gəncliyini keçmişdə buraxdığı üçün onun gözü daima keçmişə axtarmalıdır.

Mənim Ordubada tələsdiyimin başqa bir səbəbi də var idi. Mən Bakıda qalsaydım ancaq yazıçılıq ilə yaşamaq idim, lakin mən yazıçılıq sənətini məişət mənbəyi qərar verməyi sevmirdim. Gənclikdə işlədiyim ipək zavoduna qayıtmaq istəyirdim. Orada mənim ən səmimi gənclik yoldaşlarım çalışırdı.¹ Lakin Ordubada getmək mümkün olmadı, çünki yollar ixtişaşçıların əlində idi, hər tərəfdə milli çarpışmalar davam etdiyini eşitdim.

Olginski küçədə təsadüf etdiyimiz gürültular məni fikrimdən ayırdı. Metropol mehmanxanasının qarşısı müxtəlif siniflərə məxsus camaatla dolmuşdu. Burada tacirlər, ziyalılar, müəllimlər, hətta başı sarıqlı mollaları da görmək mümkün idi. Bir nəfər faytondan düşdü. O, Metropolə tərəf yönəldi, mehmanxananın qarşısında duranların bir çoxu onun dalınca mehmanxananın dəhlizlərinə soxuldular. Dışarıda qalanlar isə cürbəcür sözlər danışdılar.

- Papaqçıların qardaşıdır.
- Maarif komissarıdır.
- Yarımşavadlı bir müəllimdir.
- Rəhmətlik kişinin qardaşı Cəfər yaxşı adam idi.

Biz ancaq bu sözlərdən sonra faytonla gəlib mehmanxanaya girən adamın Dadaş Bünyadzadə olduğunu anladıq. – Bəs nə üçün o məni tanımadı? Mən ki, qapıya yaxın durmuşdum! – Mən özümə belə bir sual verdim, eyni zamanda - vaxt elə vaxt deyil,

¹ 1943-cü ilin sentyabrında Ordubadda istirahət etdiyim zaman zavoda getdim, yoldaşlarımdan bir çoxunu orada gördüm.

hökumətin təşkilinin dördüncü günüdür, işləri çoxdur, gecə-gündüz yatmırlar, ola bilər ki, mənə görməmişdir – deyirdim. Pilləkanlarla üzü yuxarı dırmaşanlarla bərabər mən də yoldaşım ilə bərabər yuxarı çıxdıq. Dadaş Bünyadzadə yaşayan otağın qapısında həddən artıq adam yığılmışdı. Heç bir kəsi içəri buraxmırdılar. Qapıda iki saatdan artıq durduq. İkimiz də tələsirdik. Xüsusən mən xəstə qadınımdan nigaran idim, onu şeylərlə bərabər vağzalda buraxmışdım. Ona baxmayaraq mən yenə də yoldaşıma təsəlli verib:

-Tələsmə, Dadaş bu saatda bizə rahat mənzil verəcəkdir – deyirdim.

Bizim bu söhbətimizdə Dadaş otaqdan çıxıb mənə gördü, yarımçıq və tələsik kəlmələrlə:

- Xoş gördük. Bu saat vaxtım yox, sabah bu zaman gəl danışaq – deyərək başqa bir otağa keçdi.

Bu anda başımı qaldırıb yoldaşımın üzünə baxmaq mənim üçün ən çətin və utandırıcı işlərdən birisi idi. Çünki Mahaçqaladan Bakıya qədər yoldaşlarımın mənə bəslədikləri məhəbbət haqqında ona uzun-uzadı söyləmişdim. Məhəmməd Hüseyin (yoldaşım) mənim çıxılmaz vəziyyətdə qaldığımı dərhal anladı və əlini çiynimə qoyub:

- Gəlin gedək, indi umub küsməli zaman deyil, başları qarışıqdır, böyük adamın böyük işi olar. Eybi nədir? Biz onlarsız da mənzil tapa bilərik. Gəl gedək, xanım da intizardadır. Şübhəsiz ki, acdır – dedi.

Heç bir söz demədim, pilləkanlardan yavaş-yavaş düşüb dəniz kənarına tərəf yol aldım. Lakin mən Dadaş Bünyadzadənin otağının qapısında eşitdiyim sözləri heç də unuda bilmirdim. Danışılan sözlər onların hansı sinif və hansı təbəqəyə mənsub

olduqlarını göstərirdi.

- Görəsən bunların əsas əqidələri nədən ibarətdir – deyib soruşanlar var idi. Bu suala cürbəcür cavab verirdilər:

- Bolşevik, malşərik.
- Dövlətlərdən alıb kasıblara verəcəklər.
- Biz də kasıb adamıq da. Borcdan-xərcdən düzəldib bir dükan açmışıq. Bizə gərək versinlər.
- İşlərində hər millətdən var.
- Bu da bir təzə dindir ya yox?!
- Bolşeviklik din deyil, firqədir.
- Dadaş Bünyadzadə əvvəldən elmə, maarifə diqqət verən adamdır.
- Papaqçıların nəcibliyinə söz ola bilməz.
- Bakılıdır, ətimizi yesə, sümüyümüzü çölə tullamaz.
- İşimi düzəltməyə söz veribdir. Qarayev ilə danışacaq. Bəlkə də buraxdırdı.
- Söz versə düzəldər. Olduqca alicənab bir şəxsiyyətdir.

Dadaşın şəxsiyyətcə nə qədər iyrenc və dəyərsiz olduğunu bilənlər onu xariqüladə bir sima kimi görməyə çalışırdılar. Onun orta savada malik olmadığını anlayanlar belə:

- Özü də alim və bilikli bir simadır – deyərək o tərəf – bu tərəfə baxırdılar, çünki qapıda yığılanlar içərisində Bünyadzadənin adamları olmamış deyildi.

Ümumiyyətlə, yerli xalqın arasında özünü vəziyyətə uyğunlaşdırmağa çalışanlar çoxdur. Mən Bakıya birinci kərə girdiyimdə gələn kimi bunu hiss etdim. Bakıda yaşayan yığıntı xalq hələlik özünü müstəqil bir şəxsiyyət kimi təşkil edə bilməmişdir. Buna görə də onlar müxtəlif adamlar tərəfindən ortalığa atılan hər cürə müsbət və ya mənfi fikirlərin fərqi

varmaq istəmƏz vƏ yeri gƏldikdƏ bunların hƏr ikisi ilƏ barışmaq istƏr. Bunların fikrincƏ, hƏr şey vƏ hƏr iş mƏişƏtin keçməsi üçün bir vasitƏdir ki, insan onlardan mütłƏq istifadə etməlidir. Bu fikir Bakı xalqı içƏrisindən dođan orijinal bir fikir deyildir. Bu fikri islamiyyƏtdən daha əvvəl Suraxanı atƏşgədƏsinin ətrafına yığılan atƏşpƏrƏst iranlılar vƏ hindistanlılar gətirmişdir.

Dəniz kƏnarında Hacınskinin evinin dalında kiçik bir otaq tapdıq. DƏrhal vađzala qayıtdıq. Şeylər yanında çıxılmaz bir vəziyyƏtdə oturan qadınımı da «tƏzə binaya» köçürdük. Həddindən açtıq razı qaldım.

BAKI ZİYALILARI

Bakıya gƏldiyimin ikinci günü də Dadaş Bünyadzadə ilƏ görüşmək mümkün olmadı. Komissariatda iclas var imiş, nahar yeməyinə də harada isƏ qonaq imiş. Zətən Dadaş Bünyadzadə qonaq getməyi çox sevirdi. Mən onun evində görüşməyi məsləhət bildim. Bu fikrim də boşə çıxdı. Çünki onun Bakıya gələn kimi qadınından ayrılmasını eşitdim. Buna heç də tƏeccüb etmədim, çünki Dadaş Bünyadzadə Astraxanda olduđu vaxt avropalı qadınlarla oturub durmuşdu, o heç bir vaxt öz savadsız vƏ şƏrqli olan qadını ilƏ yaşamaq istəməyƏcək idi. O, bir neçə gündən sonra söhbət arasında mənə dedi ki, qadınım ilƏ yaşaya bilmədim, çünki səviyyəmizdə böyük fƏrq var idi.

Nə isƏ, mən Dadaş ilƏ mənzil danışmaq istəmədim. Çünki Bakıda sabıq İrən inqilabçılarına rast gƏldim. Onlar mənə Zavedinski küçədə otaq verdilər. Bakıya gƏldiyimin beşinci günü Maarif Komissarlığına getməyi qƏrara aldım. Çünki Ordubada getmək mümkün deyildi. Bakıda qalıb işləmək lazım idi. Maarif

Komissarlığı dəniz kənarında, məşhur oxuyan Seyid Mirbabayevin mülkündə yerləşirdi. Qapıda çox adam var idi. Bu izdihamın içərisində üç gün əvvəl Metropolda gördüyüm adamlara da təsadüf olunurdu. Lakin qapıçı çox dərin bir istintaqdan sonra tək-tək adamları yuxarı buraxırdı. Mən çox təlaşdan sonra qapıçının yanına keçə bildim. Qapıçı mənimlə heç bir istintaq aparmadı, bir anda ayağımdan başıma qədər gözdən keçirdi və qısa cümlə ilə:

- Yuxarı çıxmaq olmaz, çəkil, gəlib-gedənə mane olma! – dedi.

O, buna haqlı idi. Əynim, üstü-başım tökülmüşdü. Doğrudan da qapı qabağına yığışanlara göz gəzdirdim. Özümdən yoxsul və xəstə adam görmədim. Qapıçının yanında durub düşündüm. Qapıya bir nəfər qara saqqallı və dəri papaqlı adam yanaşdı. Qapıçı ayağa qalxıb baş endirdi. Qara saqqallı adam məni görüb soruşdu:

- Nə istəyirsən? Müəllimsən?
- Xeyir, müəllim deyiləm – dedim.
- Bəs nə iş üçün gəlmisən?
- Bünyadzadə yoldaşı görəcəyəm.

Bu sözdən sonra naməlum adam mənim bütün varlığımı nəzərimdən keçirdi və hər şeydən qabaq ayaqlarıma baxdı. Çünki ayaq barmaqlarım ayaqqabının cırıqlarından dışarı çıxmışdı. Naməlum adam bütün dişləri görünəcək qədər güldü. Lakin onun dişlərinin ağılığı məni o qədər məşğul etdi ki, onun təhqirli gülüşünün acılığını hiss edə bilmədim.

O mənə istehzal bir nəzər ataraq soruşdu:

- Möhtərəm Bünyadzadə sizin gənclik və məktəb yoldaşınızdırmı?

Mən də onun cavabında:

- Bəli, hər ikisidir.

Şübhəsiz ki, mənim kimi yoxsul bir adamın Xalq Maarif Komissarına yoldaş deməyim naməlum adama çox qərribə gəlirdi. O bir də gülərək dedi:

- Adınızı deyiniz, mən Bünyadzadəyə burada durduğunuzu xəbər verərəm.

- Adım Məhəmməd Səid Ordubadidir – dedikdə o yenə də gülüb əlimi sıxdı və:

- Xoş gəlib, səfa gətiribsiniz. Üzr istəyirəm, sizi tanımadım – dedi.

Mən bu sözlərdən sonra anladım ki, bu adam həmişə gülən adamlardandır. Daima onun ağ dişləri görünməlidir. Tanış olduq. Hacı Mehdiqulu bəyin oğlu İsa bəy Aşurbəyov idi. O mənim qolumdan tutub yuxarı çıxardı. Dadaşın kiçik bir müşavirəsi var imiş. Kiçik salona girdim. Müşavirədə müəllimlərdən Nurməhəmməd Şahsuvarov, Rza bəy Fətullabəyov və ya Fətulla bəy Rzabəyov, Ağaəli Qasimov və komissar müavini şair Nemət Bəşir iştirak edirdi. Salam verib əyləşdim. Dadaş salamımı aldı, lakin müəllimlərlə tanış etmədi. Müəllimlər də mənə əhəmiyyət vermədilər, öz işlərinə məşğul idilər. Lakin komissarın müavini Nemət Bəşir qalxıb yanıma gəldi. Bir qədər oturub söhbət etdi. Səhətimi xəbər aldı. Mən 16-cı ildə Saritsin şəhərində sürgündə olduğum zaman Nemət Bəşir qadını ilə bərabər qaynanasını görmək üçün Saritsin şəhərinə gəlmişdi. Biz orada tanış olmuşduq.

Müşavirə başlandı. İclasa mane olmayım deyə Dadaş Ağaəli Qasimova belə bir əmr verdi:

- Öz şöbədə Səidə münasib bir iş düzəlt! - dedikdə Ağa

dərhal mənim qolumdan tutub:

- Buyurun gedək – dedi. Hara getdiyimi bilmirdim. Dadaşın məni müəllimlərlə tanış etməməsi, mənə qarşı etinasızlığı, hətta əlimi belə sıxmaması doğrudan da qəlbimə toxunmuşdu. Buna görə də Ağəli Qasimov ilə gedərkən Dadaşın Astraxandan çıxarkən mənə dediyi sözləri xatırlayırdım: «Bakıya gələndə mehmanxanaya düşmə, bir baş gələrsən bizə. Papaqçılar desən, hamı sənə nişan verir. Bir parça çörəyimiz vardır, səni qonaq edə bilərəm».

Dadaş Astraxandan Bakıya yola düşəndə Zaqafqaziya Komissarlığının bayrağı üçün aldığımız on metr qırmızı məxməri də götürüb:

- Balaca və gözəl bir qızım vardır. Bu məxməri qızım üçün paltoluq aparıram – dedi.

Ağəli Qasimov məni təlif və tərcümə şöbəsinə gətirdi, orada boş bir stol göstərib:

- Səhərdən buyurub burada əyləşərsiniz – dedi və müşavirəyə getmək üçün tələsdi.

Mənə nişan verilən stolun vəzifəsi çox da ağır bir vəzifə deyildi. Orada tərcüməyə verilən kitabların adını qeyd etməli idim.

«ƏXBAR» QƏZETƏSİ İDARƏSİNDƏ

Maarif Komissarlığından çıxıb Nikolayevski küçəsi ilə gəldim. Hava olduqca isti idi. Xəstə olduğum üçün özümü çox zəif hiss edirdim.

Dadaş Bünyadzadənin mənə qarşı etinasızlığı məni o qədər düşündürmürdü, çünki bu etinasızlığın mündərəcəsi aydın idi. O,

yerli və nüfuzlu ziyalılara arxalanmaq istəyirdi. Eyni zamanda Dadaş mədəniyyət və səviyyə nöqtəyi-nəzərindən tanıyan hər bir adam ondan nəzakət və bəşəri münasibət gözləməyə haqlı deyildi. O, gündə bir yerdə qonaq olmağı və çox yeməyi sevən bir adam idi. Buna görə də inqilabın birinci günlərindən Bakı ziyalıları və Bakı aristokratiyası onu öz yağlı süfrələrinə öyrətmişdilər...

Mən onun yanından ayrıldıqdan sonra Cənubi Azərbaycan inqilabçılarından Cavadzadəyə rast gəldim. O, məni dayandırdı. Durduğumuz yer «Bəsirət» qəzetəsi idarəsi idi. Cavadzadə məni qəzetənin müdiri və sahib imtiyazı Hacı İbrahim Qasımov ilə və Bakı şairlərindən Səməd Mənsur ilə tanış etdi. Onlar məni tanıyırdılar, lakin şəxsən görüşməmişdik. Onlar bu görüşdən şadlandılar, lakin şadlıqları saxta şadlıq deyildi.

Səməd Mənsur: - Zamanın hadisələri olmasaydı, sizi görmək mümkün olmayacaqdı. Çünki sizin Bakıya gəlməkdən boyun qaçırdığınızı bilirdim – deyə əlimi sıxdı. Sərinləmək üçün qəzetənin kontoruna girdik. Müdir bolşeviklər barəsində eşitdiyi bezi lətifələr danışdı. Sonra bolşeviklər şəhərə çıxdığı zaman qorxub evə qapandığını söhbət edərək dedi:

- Kontoru bu gün açmışam. Bolşeviklər şəhərə girən gündən evə qapanmışdım. Bunların barəsində eşitdiklərim məni qorxudurdu. Üç-dörd gündən sonra başımı çıxarıb küçəyə baxdım. Adi adamlardan başqa bir kimsə görmədim. Hətta dəvə ilə atın bir yerdə arabaya qoşulduğunu görüb təəccüb etdim.

Hacı İbrahim Qasımov söz arasında Dadaş Bünyadzadənin nümunəvi bir hökumət adamı olduğunu qeyd etdi. Sonradan bildim ki, Dadaş «Bəsirət» qəzetəsinin davamına icazə vermiş və ona bir neçə kip kağız belə bağışlamışdır. Hacı İbrahim Qasımov

ilə söhbət edə-edə Olginski küçəsinə düşdük. O, mənə «Əxbar» qəzetəsi idarəsinə aparmaq və ziyalılarla tanış etmək arzusunda olduğunu söylədi. Hacı İbrahim Qasimov öz dediyinə görə qəzetədə məccani olaraq tərcümə işləri ilə məşğul olmuş. Güya o, qəzetənin redaktoru Əliheydər Qarayevin xahişinə görə qəzetədə çalışdığı öhdəsinə götürmüş imiş. Mən sonradan bildim ki, Hacı İbrahim Qasimovun bolşevik qəzetəsində iştirak etməsi məqsədsiz deyilmiş. Əvvələn, onun qardaşı Qasım Qasimov Bakı milyonçusu Hacı Zeynalabdın Tağıyevin kürəkəni olduğu üçün bolşeviklər hökuməti ələ götürən gündən qaçıb gizlənmişdi. Qarayev isə onu həbsə aldırmaq üçün adamlar təyin etmiş imiş. Hacı İbrahim qardaşının buraxılması üçün çalışırdı, ona da müvəffəq olmuşdu. İkincisi, Hacı İbrahim Qarayevi özündən razı salmaqla «Bəsirət» qəzetəsini davam etdirmək istəyirdi, buna da müvəffəq oldu.

Biz «Əxbar» qəzetəsi idarəsinə girdiyimiz zaman işçilərin hamısı yerində idi. Əvvəlcə qəzetənin katibi Xəlil İbrahimov gəlib tanış oldu. Katib oturduğu kürsüdə bir neçə gün bundan əvvəl «Azərbaycan» qəzetəsinin katibi olaraq oturmuş. Hacı İbrahim Qasimov Xəlil barəsində yavaşdan mənim qulağıma dedi, mən əhəmiyyət vermədim, çünki ziyalıları işə cəlb etmək lazım idi. Bunların içərisində sovet hökumətinə lazım olan adamlar az deyildi.

Mən «Əxbar» qəzetəsi idarəsində Cəfər Cabbarlı ilə tanış oldum. O, çox səmimi bir surətdə mənim əlimi sıxdı. Beş dəqiqəyə qədər söhbət etdik. O, qəzetədə tərcümə işləri ilə məşğul olduğunu söylədi. Qəzetə tərcümədən ibarət imiş, çünki köhnə yazıçılar nədən və nə cürə yazmağı bilmirdilər. Təzə yazarlar isə yox kimi idi. Qəzetə mütərcimlərinin içərisində Qədir

Heydərli və qarabağlı Xudadad ilə də tanış oldum. Bir azdan sonra idarəyə bir nəfər sarı saçlı, nazik gövdəli adam girdi, heç bir kəsə salam vermədi, idarə işçiləri də ona əhəmiyyət vermədi. O, keçib boş bir stulda oturub yazmağa başladı. Hacı İbrahim qulağıma pıçıldayıb dedi:

- Bu adam türk əsirlərindəndir. Məşhur Arnaud Əhməddir. Triniç də deyirlər. Əvvəlcə İttihadi-islam fırqəsinin üzvü idi. Sonra Müsavat fırqəsinə daxil oldu. İndi də Kommunist fırqəsinə üzvdür. Qəzetənin baş mühərriridir.

Mən yenə də bir söz demədim. Çünki hər sözdən sonra Hacı İbrahim məndən cavab gözləyir və mənim fikrimi öyrənmək istəyirdi. Bu söhbətlər əsnasında güdəboylu və şişman bir adam otağa daxil oldu. Hacı İbrahim onun barəsində də məlumat verib:

- Bu adam Salman Mümtazdır, şair kimi bir şəxsiyyətdir. Mağazası möhürlənibdir. Hər gün Qarayev ilə görüşmək üçün idarəyə gəlir.

Hacı İbrahim məni onunla tanış etdikdə o, mənim əlimi sıxdı və «Vətən və hürriyyət» adlı əsərimdən:

Açıb nərgizi-məst şəhla gözün,

Özılıgül həyadan güzardır yüzün - misralarını oxudu.

Qarayev gəldi. Hamı ayağa qalxdı. O isə heç bir kəsə etina etməyərək kabinetə girdi. Arnaud Əhməd yaxud Triniç Əhməd qalxıb yazmağa başladı. Xəbərim olmadan Hacı İbrahim də kabinetə girib mənim gəldiyimi Qarayevə xəbər verdi. Əliheydər məni tanımamış deyildi. O, mənim Astraxanda «Hümmət» qəzetəsinin məsul redaktoru olduğumu bilməmiş deyildi. Qarayev kabinetdən çıxıb yanıma gəldi. Xoş gəldin, səfa gətirdin - kimi sözlərdən xeylicə dedi və qolumdan tutub kabinetə apardı və məni bu sözlərlə qarşıladı:

- Burada gördüyünüz işçilərin hamısı bir həftə əvvəl «Müsavat» qəzetəsində işləyən adamlardır. Mənim burada oturub işləməyə vaxtım yoxdur. Bu stulda oturub qəzetəni idarə etməlisən – dedi və zəngi basıb qəzetənin katibi Xəlil İbrahimi çağırıb tapşırıq verdi:

- Ordubadi redaktor müavinidir. Qəzetədə çap ediləcək hər bir material Ordubadinin imzası ilə mətbəyə getməlidir.

Qarayev bu sözlərdən sonra portfelini götürüb idarədən çıxdı.

Mən idarədə birinci olaraq Əhməd Bədi Triniçin məqaləsini oxudum. Sol əl ilə yazılmış bu məqaləni çox çətinliklə oxudum. Məqalədə müəyyən bir mövzu təqib edilmirdi. O, qəliz osmanlı kəlmələrindən və təkrar-təkrar söyüşlərdən ibarət idi. Məqalənin adını sadələşdirdim, ədəbsiz kəlmələri və mətbuata yaraşmayan söyüşləri çıxarıb atdım, sonra da zəngi basıb katibi çağırdım:

- Ver bunu təzədən köçürsün, sonra gətir baxım dedikdə Xəlil İbrahimi heyrət götürdü.

Triniç məqaləni köçürmək istəməmişdi. O, dərhal məqaləni götürüb Qarayevin yanına aparmışdı. Qarayev də əhəmiyyət vermədiyindən «Bakinski raboçi» qəzetəsinin idarəsinə aparıb müdirə göstərmişdi. Müdir bir gürcü idi. Adı yadımda deyil, bəlkə Ninoşvili olsun. Mən başqa materiallarla məşğul olduğum zaman «Bakinski raboçi» qəzetəsinin müdiri əlində Triniçin məqaləsi içəri girdi. Salam verdi, ancaq bir kərə:

- Nə üçün yoldaş Triniçin məqaləsini bu kökə salmısan? - dedi.

Mən onun «sən» deyə soruşmasına cavab olaraq:

- Sən o məqaləni oxumusanmı? – deyə soruşdum.

- O, xeyir, oxumamışam – dedikdə mən də:

- Onu əvvəlki vəziyyətdə çap etmək mümkün deyil – dedim.

O, mənim sözümdən qənaətlənmədi, həyəcanlandı. Şübhəsiz, mənim onu «sən» deyə səsləməyim də bu həyəcana səbəb ola bilərdi. Buna görə də hal-təbdən çıxmış adamlar kimi mənə açıqca bir sual verdi:

- Məni tanıyırsanmı? – dedikdə mən də:

- Heç maraqlanmıram – dedim.

Xəlil İbrahim qabağa düşərək onunla məni tanış etmək istərkən dedi:

- Yoldaş «Bakı fəhləsi» qəzetəsinin müdürüdür. Mərkəzi Komitə üzvüdür.

Mən əlimdə material düzəldə-düzəldə:

- Bu vəzifələrin heç birisi Triniçin məqaləsi ilə əlaqədar deyil.

Müdür bir daha terrorcasına sual verdi:

- Sən bu məqaləni çap etməyəcəksənmi?

Mən:

- Ancaq düzəltdiyim kimi çap edəcəyəm – dedikdə çıxıb getdi.

Triniçin məqalə məsələsi idarədə bir hadisə kimi qarşılandı. Çünki Əhməd Bədi indiyə qədər öz məqaləsini katibə vermədən belə mətbəyə aparıb öz istədiyi kimi yığdırarmış.

Əhməd Bədi ilə mənim aramda başlanan mübarizənin zəminəsi 1920-ci ilin may ayının beşində gündüz saat 2-də qoyuldu.

HACI İBRAHİM QASIMOV

Mən Bakı ziyalılarından Hacı İbrahim Qasimovu çox yaxından tanıya bildim. O, heç bir firqəyə mənsub deyildi. Onun nəşr etdiyi «Bəsirət» qəzetəsi müəyyən bir silk daşımırdı. Mən onun qəzetəsi ilə tanış oldum. Orada Müsavat firqəsini də, İttihad

firqəsini də tənqid edirdi. Lakin bu tənqidlərin heç birisi müəyyən bir əqidənin məhsulu deyildi. Habelə onun istər Müsavat, istərsə İttihad firqəsinə qarşı düşmənliyi də bir əqidə mübarizəsi ilə asılı deyildi. Mübarizə hər iki partiyada iştirak edən tək-tək üzvlərə qarşı idi ...

Hacı İbrahim Qasimovun nəşr etdiyi qəzetə yalnız ticarət və təmini-məişət nöqtey-nəzərindən nəşr edilirdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, »Bəsirət» qəzetəsinin nüfuzu Bakıda nəşr edilən «Açıq söz», «İttihad» və s. qəzetələrə nisbətən olduqca artıq idi. Çünki qəzetədə mühüm yer tutan «Kəlhiyyə» sərlövhəli satira və yumor şöbəsi olduqca maraqlı idi. Hacı İbrahim Qasimovun özü şəxsən dəyərli bir satira sənətkarı idi. Hacı İbrahim Qasimov varlı adam deyildi. Atasının evində iki otaqda yerləşən üç nəfərlik ailəsi var idi. O buna baxmayaraq olduqca zəngin bir təbiətə malik çörəkli, səxavətli və əliaçıq bir adam idi...

Ümumiyyətlə, Bakı sovetləşəndən sonra Bakı ziyalıları içərisində sovet düşməni çox az idi. Lakin düşmənlərin sayı get-gedə azalmaq əvəzinə artmağa başladı. Sovet işçiləri, xüsusən sovet natiqləri bütün çıxışlarında Azərbaycan ziyalılarına hücum etdilər və siyasi bir səhv olaraq onları sovet düşməni kimi göstərməyə çalışdılar. Xüsusən, Qarayev şəxsən süni olaraq ziyalılar arasında sovet düşmənlərinin sayını artırmağa çalışdı və onları əksinqilabçı bir ünsür kimi göstərdi. Bu kimi xain və bəzən düşünülmədən ortalığa atılan siyasətlər nəticəsində diri ikən ziyalılar arasında nüfuza malik ola bilməyən Müsavat Partiyası öləndən sonra tərəfdar toplamağa müvəffəq oldu... Hacı İbrahim Qasimov yalnız kefli olduğu zaman cürətlənib: «Belə siyasət olmaz axı!» – deyirdi. Lakin mən həqiqətlərlə dolu olan bu sözü yuxarı orqanlarda oturan yoldaşların yanında deyə bilmirdim.

Çünkü Həbib Cəbiyev və Ruhulla Axundov kimilər mənə əksinqilabçılıqda töhmətləndirə bilərdi.

Hacı İbrahim Qasimov İttihadi-islam fırqəsi liderlərindən və vaxtilə bir çar şpionu kimi ifşa edilmiş Sultanməcid Qənizadənin məktəblərə buraxılması işinin yaxşı nəticə verməyəcəyini mənə söyləmişdi. Lakin mən bunu kimə söyləyə bilərdim? Sultanməcid Qənizadənin bacısı oğlu Əliheydər Qarayevəmi?!

Günlərin birində Hacı İbrahim Qasimov «Bəsirət» qəzetəsinə məqalə yazmağımı təklif etdi. Mən öz bildiyim kimi bir məqalə yazdım, onun çap ediləcəyinə inanmadım. Lakin bir gün sonra «Bəsirət»də məqaləni oxudum. Hacı İbrahim bundan cürətlənərək qəzetənin axırında: sahib və nəşir Hacı İbrahim Qasimov, baş mühərrir Məhəmməd Səid Ordubadi – deyə yazmışdı. Bu imza bir günlük oldu, çünki mən buna etiraz etdim.

Yalnız Hacı İbrahim Qasimov deyil, ziyalılardan bir çoxu bolşeviklərlə əməkdaşlıq etmək tərəfdarı idi. Lakin mətbuat və ədəbiyyatın başında oturanların əksəriyyəti: - Bir öz ziyalılarımızı yetişdirməliyik – deyirdilər. Lakin həqiqətdə ziyalıların yetişməsinə imkan vermirdilər.

Hacı Qasimov 22-ci illərdə «Qızıl Azərbaycan» qəzetəsinin məsul katibi idi. Çox sədaqətlə işləyirdi. Lakin qəzetə bağlandıqdan sonra Hacı İbrahim Qasimova qəzetələrdə iş vermədilər. Halbuki qəzetələrin satira və yumor şöbələrində çox böyük mənfəət verə bilərdi.

SƏMƏD MƏNSUR

Mən Səməd Mənsuru çoxdan tanıyırdım. Onunla bərabər «Tuti», «Şeypur» və «Zənbur» məcmuələrində iştirak etmişdim.

Səməd musavatçı deyildi. Səməd daima Musavat hökuməti və onun partiyasının üstünə gülərdi. Eyni zamanda Səməd sovet hökumətinə də bir dost kimi rəğbət bəsləməzdi. Mən bu məsələ ilə çox dərindən məşğul olurdum. Onda hiss etdiyim bu rəğbətsizliyin səbəbini öyrənməyə çalışırdım. Səməd Mənsurun sovet hökumətindən narazı qalmasının heç bir sinfi səbəbi yox idi. O, yoxsul bir adam idi, başını çəkib yaşamaq üçün bir damı da yox idi. Səməddəki narazılığın iki səbəbi var idi. 30-cu illərə qədər mətbuat və ədəbiyyatın nə olduğunu anlamayan Ruhulla Axundovun bir ədəbiyyat mütəxəssisi kimi meydana düşməsi və onun ziyalılara rəhbərlik etmək iddiası, partiya və hökumət rəhbərlərinin bu iddiaya yardım göstərməsi Azərbaycan ziyalılarını, xüsusən Səməd Mənsur kimi bir adamı narazı salmaya bilməzdi. Ruhulla Axundov özünün mətbuat və ədəbiyyat sahəsindəki süni üstünlüyünü axıra qədər davam etdirmək üçün Azərbaycan ziyalılarına hərəkət imkanı vermirdi, hətta hər bir yığıncaqda bir ziyalını təhqir etməklə özünə baş endirməyə məcbur edirdi. Ziyalılar əleyhinə başlanan bu ədəbi terrorçuluq hamıdan artıq Səməd Mənsura toxunurdu. Çox təəccüb etməlidir ki, Ruhullanın müsavatın aktiv üzvü Əhməd Cavadla olan əlaqəsi bitərəf Səməd Mənsurla olan əlaqəsindən bir neçə qat dustanə idi. Lakin son zamanlar, yeni 23-cü illərdən başlayaraq istər Həbib Cəbiyev, istərsə Ruhulla Axundov Səməd Mənsuru hər yol ilə olursa-olsun sovet hökumətinin düşməni əleyhinə çıxmağa məcbur edirdilər.

1923-cü illərdə «Kommunist» qəzetəsində müdir müavini idim. Hər gün Azərbaycan ziyalıları mənim otağıma yığılırdı. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Səməd Mənsur, sabiq «Dəbistan»

məcmuəsinin müdiri Əlisgəndər Cəfərov və bir çox başqa şair və ziyalılar mənim görüşümə gəlirdilər. Qəzetənin müdiri Həbib Cəbiyev bunlara nisbət etinasızlığı həyasızlıq və ədəbsizlik dərəcəsinə gəlib çıxmışdı. Hətta Ruhulla Axundovun özü də bunların üzünə bir dost nəzəri ilə baxmazdı.

Nəhayət, günün birində Səməd Mənsur mənim stolumun yanında oturduğu zaman Həbib Cəbiyev idarəyə gəldi. Səməd ayağa qalxıb salam verdi. Həbib isə onun salamına cavab vermədən keçib kabinetə girdi. Səməd isə mənimlə vidalaşarkən:

- Səid, bundan sonra başqa bir yerdə görüşərik – deyə getdi.

Zatən bu hadisədən sonra Səməd «Kommunist» qəzetəsi idarəsinə gəlmək istəsə belə içəri buraxılmayacaq idi. Çünki qapıçı Yaquba tapşırılmışdı ki, o cürə adamlar gələndə idarəyə buraxılmasın.

Səməd Mənsur yaxşı şair idi, satirik idi. Onu qəzetə və məcmuələrdə iştirak etdirmək mümkün idi. Lakin mətbuatın yalançı qəhrəmanları öz qarşılarında özlərindən güclüsünü görə bilmirdilər. Səməd Mənsur özünə qarşı qoyulan bu açıq etinasızlıqdan bədbinləşdi, buna görə də – «Dünyada hər şey rəng» - mündəricəli şeirini yazdı.

Səməd Mənsur Həbib Cəbiyev və Ruhulla Axundovların yaramazlığına qarşı qələmini çevirmək istədiyi və buna cəsəret etmədiyi bir zamanda Dadaş Bünyadzadə və Nəriman Nərimanov ona ciddi kömək göstərməyə başladı. Səməd və Hacı İbrahim Qasımov tək-tək işçiləri, hətta Mərkəzi Komitənin rəhbər işçilərini həbs etmək üçün nərimanovçulardan zakaz qəbul edib həcvlər yazdılar. Bu həcvlər Dadaş Bünyadzadə və başqalarının süfrələri başında oxundu... Hələ bu həcvlər başlanmadan belə

Ruhulla Axundov və Həbib Cəbiyev Səməd Mənsuru işsizliklə cəzalandırmışdı. Ona heç bir tərəfdə layiqli iş verilmirdi. Üzdə sovet hökumətinin dostu, işdə isə onun barışmaz düşmənləri olan axundovlar Səməd Mənsuru öz ayaqları altında görmək və onu təslim etdirmək istəyirdilər. Lakin Səməd Mənsur təslim olmadı. O olduqca inadlı idi, əyilməz idi.

Səməd Mənsur kimi qabiliyyətli və bilikli adamlara çox az-az təsadüf olunur. O, səlissə təbə malik olan bir şair idi. Şərq musiqisini bir musiqi müəllimi kimi bilirdi. Tar çalır, kamança çalır, piano çalır, qarmon çalır. Bir aşiq kimi saz çalıb oxuyurdu. Bir sözlə, Səməd Mənsur incəsənətin bütün növlərini özündə mərkəzləşdirmişdi. Biz öz səhvimiz nəticəsində bir çox Səməd Mənsur kimi dostlarımızı düşmən qərargahına atdıq. İstər Həbib Cəbiyev, istərsə Ruhulla çox gözəl bilirdilər ki, Səməd Mənsuru bizim cərgəmizdən qovmaq Səmədin sənətinə sevgi və məhəbbət bəsləyən bir çox ziyalıların bizdən uzaqlaşmasına səbəb olacaqdır. Bu kimi cinayətkarlar özlərinə itaət etməyən, əmrlərinə baş əyməyən və bilikcə özlərindən yüksəkdə durmuş olan gənclərin başını basmaq üçün hər cürə vasitələrdən istifadə etdilər. Mətbuat və ədəbiyyatı Arnaud Əhmədin sərəncamına verdilər. Nəşriyyat idarələrinə Əli Kərimov və Əhməd Triniçi təyin etməklə özlərinə boyun əymədən yazıçı və şairləri iqtisadi cəhətdən təzyiq altına saldılar. Bəzən istəmədikləri və sevmədikləri şeirlərinə cürbəcür mənalar verdilər. Ziyalıları hökumətdən incitmək üçün milli və mədəni adətlərə təcavüz etməyə başladılar...

«KOMMUNİST» VƏ «ƏXBAR» QƏZETƏLƏRİ

Əhməd Triniç artıq «Əxbar» qəzetəsinə məqalə yazmırdı, çünki yaza bilmirdi. Onun qəzetə işindən başı çıxmırdı. Yazdıqları heç bir mövzuya bağlı olmayan söyüşlərdən ibarət olurdu. Zətən onun yazılarına ehtiyac da qalmamışdı. İdarədə işçi və tərçüməçi qüvvəti kifayət qədərində idi, lakin yenə də qəzetəni vaxtli-vaxtında çıxara bilmirdik.

Tərçüməçilərdən Cəfər Cabbarlı, Qədir Heydərli və Məmmədəli Sidqi həqiqətən çox təmiz bir vicdanla çalışırdılar. Biz son materialları axşam saat dördün yarısında mətbəyə göndərməli idik. Buna bizdə imkan var idi, çünki saat üç tamam olmadan tərçümələr bitirdi. Lakin yenə də materiallar öz vaxtında mətbəyə göndərilirdi. Materiallar Xəlil İbrahimin stolunda təxirə düşürdü. O öz vaxtında materialları təxirə salıb mətbəyə göndərmirdi. Bəzən lazımı materiallar mətbəə ilə redaksiya arasında itirdi. Mühüm kompaniyalara həsr edilmiş nömrələrimiz cürbəcür hadisələr nəticəsində təxirə salınır, bəzən də gecə qrampajla naboru dağıtdığı üçün gündəlik qəzetəmiz bir gün sonra çıxmağa məcbur olurdu. Hər halda bu cürə hadisələri tez-tez görmək məcburi idi, çünki Əliheydər Qarayev yalnız Xəlil İbrahimi deyil, müsavətin aktiv üzvlərindən Mirzəbala Məmmədzađeni də redaksiyaya gətirmişdi. Mirzəbala və Xəlil bir tərəfdən öz aralarında sağ-sol müsavətçilik mübarizəsini aparır, o biri tərəfdən əlbir olaraq qəzetənin yubanmasına çalışırdılar. Şəxsən Xəlil qəzetənin normal çıxışına əngəl törətməyilə bərabər Kommunist Partiyasına girmək üçün də Əliheydər Qarayevə bir ərizə vermişdi. Əliheydər işə ərizəni mənim stolumun üzərinə buraxıb getdiyi üçün Mirzəbala həmin ərizəni oğurlamışdı. Mirzəbala bu ərizəni Xəlilin Müsavat Partiyasına xain çıxdığını göstərəcək bir vəsiqə kimi oğurladığından iki nəfər

müsavətçi bir-birinin bogazını üzürdü. Buna görə əvvəlcə mən Mirzəbalanı redaksiyadan kənar etdim, sonra Xəlil İbrahimi katiblikdən kənar edib yerinə Qədir Heydərlini təyin etdim. Doğrudan da o, çox namusla çalışırdı. Qəzetə vaxtlı-vaxtında çıxırdı. Lakin qəzetə maliyyə cəhətdən təzyiqlə altında idi, qəzetənin smetası yox idi. İşçiləri təmin etmək üçün Əliheydər Qarayevə yüz kərə müraciət etmək lazım gəlirdi. Nəhayət, «Əx-bar» qəzetəsi «Kommunist» qəzetəsinə çevrildi. Yəni də maliyyə vəziyyəti dəyişmədi. Onu maliyyə cəhətcə gah Maarif Komissarlığı, gah da Mərkəzi mətbuat idarəsi təmin etməli idi. Lakin bu idarələr ancaq maaşları təmin edirdi, yazanlar üçün qonaraq almaq mümkün deyildi. Qəzetənin həmişəlik redaktoru yox idi. Həbib Cəbiyev və Ruhulla Axundov Nərimanla apardıqları mübarizədə məğlub edilmişdilər. Buna görə də Nəriman Nərimanov öz dostu Ağababa Yusifzadəni «Kommunist» qəzetəsinə müdir təyin etdirmişdi. Lakin bu adam qəzetəçi deyildi, onun bütün məşğuliyyəti idarələrdən işçilərin adına yemək və içmək şeyləri alıb mənimsəməkdən ibarət idi.

Ağababa Yusifzadə ailəli idi, iki oğlu da var idi. Lakin hökumətdən bəzi qiymətli şeylər almaq üçün bir nəfər Keşlə kəndi bəyinin qızına da evləndi. Hökumətdən iki qızıl saat, brilyant üzüklər və sair şeylər aldığı kimi qızın atasından qalan zəngin mirasları da mənimsədi. Lakin qızın qardaşlarına da hədiyyə verdi. İdarədəki yazı maşınlarından birisini qızın böyük qardaşına bağışladı.

Ağababa Yusifzadə «Füqərə füyuzatı» adlı məcmuə də idarə edirdi. Məcmuənin texniki katibi sabiq «Dəbistan» məcmuəsi müdiri Əliheydər Cəfərov idi. Aprel inqilabı münasibəti ilə bayram nömrəsi çıxarılırdı, orada rəhbərlərin şəkilləri veriləcəkdi.

Yusifzadə Mirzə Əlisgəndər ilə müqavilə bağlayıb şeillərin altına şeirlər sifariş vermişdi. Məqalə üzrə şeirin hər misrasına bir manat qızıl verilmişdi. Şeirlər yazıldıqdan sonra düzəldilmək üçün mənim stoluma verilmişdi. Şeirlər ədəbi bir məcmuədə çap edilə bilməzdi. Şeirlər XVII və XVIII əsr ədəbiyyatına məxsus mədhnamələrdən ibarət idi. Mən şeirləri götürüb şəxsən doktor Nərimanın yanına apardım və bunların çap edilməsinə qarşı etiraz etdim. Doktor bir qədər fikirləşdi və sonra da gülərək:

- Bir neçəsini oxu görüm – dedikdə mən oxudum:

- Bax bu Qarazadə Əliheydərə
Zadəyi-Şirvan o mələk mənşərə.

Doktor çox güldü və dedi:

- Çox yaxşı yazıb, məcmuədə getməlidir.

Mən çıxılmaz bir vəziyyətdə qaldım, nəhayət:

- Sizin üçün də bir belə şeir yazılıbdır – dedikdə oxumağıma əmr etdi.

- Nərimansan, Nərimani-zamandan, Şərqə dahisən.

Doktor bundan sonra:

- Dur get işinə, qoy xalq işini görsün- dedi.

Durub getdim. Sonradan bildim ki, bu şeirlər mənim stoluma gəlmədən qabaq Nərimanova oxunmuşdur.

Mənim vəziyyətim 23-cü illərdən başlayaraq ağırlaşdı. Qəzetə növbətlə Ruhulla Axundov və Həbib Cəbiyevin əlinə keçirdi. Onlar mənim vaxtilə idarələrdən qovduğum Xəlil İbrahimi və məqaləsini çap etmədiyim Əhməd Bədi Triniçi idarədə məsul şöbələrə cəlb etmişdilər. Həbib Cəbiyevin azərbaycanca savadı yox idi. Məqaləni Cəfər Cabbarlı və Xəlil İbrahimə yazdırıb öz adının altına imzasını qoyardı.

CƏFƏR CABBARLI

Mən Cəfər Cabbarlı ilə birinci gündən tanış oldum. Az müddət içərisində onun bolşeviklərlə maraqlandığını öyrəndim. O, Müsavat hökumətinin aparatında işləyən gənclər içərisində ən qanacaqlı, bilikli və uzaqgörən bir adam idi. O, birinci aylardan bu hökumətin bir hökumət kimi yaşaya biləcəyini anlamış və hökumət adamları ilə yaxınlaşmağa başlamışdı. O doğrudan da bir Azərbaycan vətənpərvəri idi. Lakin Türkiyədən Bakıya gələn müəllimlər və yerli torançılar başda gənclərlə bərabər Cabbarlıni sapdırmağa çalışmışdılar. Məsələn, bolşeviklər zamanında «Almaz», «Aydın», «Od gəlini» və «Beşinci ildə» kimi möhtəşəm əsərlər yaradan Cəfər Cabbarlı müsavat dövründə ancaq «Ədirnənin fəthi», «Trablis qərb» və sair bu kimi əsərlər yaratmışdı.

Heç yadımdan çıxmaz, günlərin birində darülmüəllimində çıxan divar qəzetələrində bəzi uyğun olmayan yazılar çap olunduğu barəsində danışdıq. Cəfər mənim qulağıma bir lətifə pıçıldadı. Lətifə bir qədər ədəbsiz olsa da mənə cəhətcə çox qiymətli idi. Cəfər haman lətifəsində bunu demək istəyirdi: «Nə qədər ki, İsmayıl Hikmət, Akif Süfüt, Xəlil Fikrət və Məhiəddin kimi adamlar ali məktəblərdədir, tələbələr arasında bu cürə hadisələr çox baş verəcəkdir».

Lakin o ... bu kimi həqiqətləri açıqdan-açığa danışa bilməzdi. Xəlil İbrahim Cəfəri, Mirzəbala Məhəmmədzadə isə Xəlil İbrahimi Musavat firqəsinə xəyanətdə töhmətləndirirdilər. Xəlilin Cəfərə yazdığı tənqidlərin hamısı yaradıcılıq nöqtəyi-nəzərindən deyil, müsavatçılıq və əqidə nöqtəyi-nəzərindən doğurdu. Burada həsəd və üstünlük fikirləri də az rol oynamırdı, çünki Cəfər inkişaf

edir və bir yazıçı kimi kütlənin qəlbine yol tapırdı. Cəfər Cabbarlı çox iradəli adam idi. O özünü torançı müsavətçilərin sərəncamına verməmişdi. Bunun üçün də özünü təzədən qurmaq işində çətinlik çəkmədi.

Xəlil İbrahim ilə Cəfər Cabbarlı arasında gedən mübarizənin ciddiliyinə baxmayaraq Ruhulla Axundov və Həbib Cəbiyev mübarizənin təsviyə edilməsinə əhəmiyyət vermirdilər. Onlar həqiqətin Cəfər tərəfində olduğunu bilməmiş deyildilər. Buna baxmayaraq Xəlil İbrahimi yenə də qəzetə idarəsində saxlayırdılar.

Əhməd Triniç yazıçıların və idarə işçilərinin birləşməsinə və bir dost kimi yaşamasına imkan vermək istəmirdi. Buna görə də Cəfər idarədən çəkildi, özünə Azərbaycan Dram Teatrında vəzifə tapdı. Lakin Əhməd Triniç teatrı da öz nüfuzu altına aldı ...

... Cəfər dedi-qoduçulara əhəmiyyət verən adam deyildi. O, yaradıcılığı hər bir işdən qabağa salmışdı. Son zamanlar Cəfərə qarşı qoyulan şifahi hücumlar mətbuat səhifələrinə keçdi. Gənc yazıçılardan, eyni zamanda özünü təzə-təzə tənqidçi kimi tanıtdırmağa başlayan Mehdi Hüseyn Cəfəri mikroskop altına qoyub onda müsavətçilik mikrobları axtarmağa başladı. Lakin Mehdi Hüseynin bu tənqidlərinə Cəfər Cabbarlı əhəmiyyət vermədi, çünki Mehdiyin boğazından çıxan bu səs Triniç Əhmədin səsi idi. Əhməd nəşriyyat idarələrinin başına keçməklə bütün yazıçıları iqtisadca özünə bağlamışdı. Əhməd Triniçə tabe olmayan və onun əmrlərinə boyun əyməyən yazıçının əsəri çap olunmayırdı. Lakin Cəfər teatrdan gələn qonorarla yaşayır və özünü Əhməd Bədinin təzyiqləri qarşısında sərbəst hiss edirdi...

Cəfər Cabbarlı özünə qarşı qoyulan yüzlərlə çıxışları cavabsız buraxdı. O nə şifahi, nə də mətbuat vasitəsilə öz düşmənlərinə

cavab verdi. Onun qəti cavabı daha qüvvətli və daha dəyərli əsərlər yazmaqdan ibarət oldu ...

Fond 14, saxlama vahidi 457

ƏBÜLQASIM ƏMİNZADƏ

ABBAS SƏHHƏT HAQQINDA XATİRƏLƏR

Abbas Səhhət Şamaxıda Sarıtorpaq küçəsində bizimlə qonşu

33

olduğundan daim bir-birimiz ilə görüşüb danışırıdığımız və farsca şeirlər oxuyub müsələhəbə (məsələh – N.S.) edirdik. Mən 1887-ci ildə məhəllə məktəbinin tamam edib mədrəsəyə ərəb dili oxumağa gəldim. Səhhət isə üç il mənədən sonra ərəbcə oxumağa başladı. Səhhətin atası Hacı Molla Əlabbas mənim atam kimi qocalıb düşkün olubsa da həftədə beş-on qəpiyə şagirdlərə dərs verməkdən yorğun olduğuna görə Səhhət bazarda bəzi varlı şəxslərin dükanlarında ayda bir manata və bir manat əlli qəpiyə tək-tək şagirdlərə gedib dərs verməklə atasına kömək edirdi. Mən də atamın məktəbində atama kömək edirdim. Bir-birimizi gördükdə – bu ayda nə qazanmışsan? – deyə soruşardıq.

Səhhət əvvəlcə sərifi-ərəbini atasından öyrəndi. Əmsilə, Bina, Təsrif və Mərah kitablarını atasından oxudu. Sonra nəhv elminə gəldikdə Hacı Molla Cabbar Sabit təxəllüsdən oxudu. Hətta şeir söyləmək qaydasını da Sabitdən öyrəndi. Mənim hücrəmə gəlib «Hədayiq» kitabının mənim ilə oxuyanda yazdığı şeirləri də mənim üçün oxuyardı.

Səhhət açıqfikirli, kəskin mühafizəli, gülərüzlü, şirinsözlü bir zat idi. Hücrədə dərdləşərdik. Səhhət deyirdi:

- Atamızın pulu yox bizi şəhər məktəbində oxutsun. Pulu olsa da bizi şkolaya verməyəcək, çarəsizlikdən ərəbcə oxuyuruq.

Mən də deyirdim:

- Ərəbcə bilməyin heç zərəri yoxdur. Bu da bir elmdir. Pulumuz yox dükan açmaq və ya hökumət məktəbində oxuyaq, günümüz elə belə keçəcək.

Səhhət bir mənə dedi:

- Məni Xorasana oxumağa göndərmək üçün atamın rızasını almışam. Hərçənd Xorasan adı ilə gedirəm, amma bir az orada

qaldıqdan sonra Tehrana tibb elmi oxumağa gedəcəm. Etibarlı adamlardan eşitdiyimə görə Tehrandə Fransa üsulunda «Nasiriyyə» adlı tibb məktəbi vardır. Mən oraya getməliyəm, indi sən söylə görək sən nə edəcəksən?

Mən dedim:

- Atam, anam qocalıb, böyük qardaşım yox, bacım və qardaşımın uşaqların qoyub heç bir yana getməyə imkanım yoxdur.

Səhhət «Hədayıq» kitabın bitirdi. Yeddi ay gəlib mənimlə oxuyub bitirdi. Bir gün hücrəyə gəldikdə Mustafa Lütfi kahu və skəncəbin almışdı. Dedim:

- Abbasqulu! Kahunu yeyək, sonra dərs oxuyaq.

Dedi:

- Əlbəttə, əlbəttə, oxumaq özü yeməkçüdür.

Yenə bir gün hücrəyə gəldikdə soruşdum:

- Abbasqulu nə var?

Dedi:

- Hacı Molla Cabbar bir qəzəl deyib, bu şah beyti çox xoşuma gəldi. Zira bu məzmununda heç bir şeir məlum olmamışdır. Siz bu məzmununda ərəbcə, farsca və ya türkçə şeir eşidibsinizmi? Və ya oxumuşsunuzmu?

Dedim:

- Oxu görüm.

Oxudu:

- Dər heyrətəm ki, şir çesan xordeyə beləb
Ey ləbi-şəkkər! Şəkkər nə konəd tab şirra.¹

¹ Tərcüməsi:

Heyrətdəyəm ki, dodaq südü nə cür içdi,
Ey şəkər dodaq! Şəkər südə tab gətirə bilməz.

Səhhət yenə bir gün hücrəyə gəldikdə dedi:

- Bu Sulut kəndçiləri çox yerində, məqamında söz danışdılar.

Dedim:

- Necə?

- Şakirin dükanından ət alırdım. Sultan Mahmud tək də orada dükan qabağında oturmuşdu. Üç-dörd atda kömür gətirənlər kömür tökürdülər. Birinin atı palçığa batıb yıxılmışdı. At da, çuvallar da, kömürçü də tamam palçığa batmışdı. Bunlara baxıb dedi: - Qışda tətın dünü, itin günü. Bir bax gör nə gündəyik. Üstübaşı palçıqlı kömürçü dedi: - a bəy, it də bizdən yaxşıdır! Belə yağışlı, parçılı gündə yalın yeyib, gedib samanlıqda yatıb bəy kimi. Biz isə belə yağışlı, palçıqlı gündə gör nə haldayıq. Bunu deyib tez getdi. Bəy dedi: - ada zalım oğlu gör mənə nə bərk söz dedi.

1888-ci ilin may ayı ramazan ayına təsadüf etmişdi. Səhhət, Mustafa Lütfi və mən küçədə durub aşağıdakı bağlara baxıb söhbət edirdik, özü də cümə günü idi. Bağların qırağı ilə Şah Xəndan qəbristanına aparılan bir cənazə gördük ki, iyirmi-on beş adam ancaq onu müşayət edirdi. Amma dalınca çoxlu məktəb uşağı cərgə ilə gedirdi. Mən dedim:

- Bu ölən kimdir ki, şkola uşaqları dalınca gedirlər?

Küçədə olanlardan birisi dedi:

- Bu ölən Hacı Seyid Əzimidir.

Səhhət dedi:

- Biz də gedək.

Mən dedim:

- Mənim müəllimim olub, getmək lap lazımdır.

Üçümüz də tez-tez gedib özümüzü cənazəyə çatdırdıq. O

böyük şair dəfn olundu. Qayıdıb gələndə Abbas Səhhət dedi:

- Görürsünüz, bizim əhlimiz şairinə necə baxır? Belə böyük şairin cənazəsində baqqal cənazəsində olan kişi qədər kişi yoxdur.

Mən dedim:

- Görəsən Sədi, Hafiz, Füzuli də belə olubmu?

Abbas Səhhət dedi:

- Mirzə Fətəlini beş-on hambal gülüşə-gülüşə aparıb dəfn ediblər.

Bir gün Abbas Səhhət mənə dedi:

- Bazar şagirdlərim mənə deyirlər ki, bizi bir şeyrə apar, baharın yaxşı vaxtıdır. Atalarımız da dükandan bir gün də olsa əl çəkib bir şeyr, səfa etmirlər. Sən atamıza de, bizi bir gün şeyrə apar! Mən də onlara söz vermişəm, atalarına demişəm, ataları da razı olub. Bu gün sən də uşaqlara de ki, sabah şeyrə gedəcəyik. Şeyrə getmək istəyənlər sabah kitabsız gəlsinlər və hər kəs çörəyin və xörəyin yanında götürsün.

Mən də uşaqlara o gün dedim. Sabahı günü şagirdlər ilə bərabər çay qırağında olan bağa getdik. Uşaqlara cürbəcür oyun oynatdıq və güləşdirdik. Sonra iki hissəyə ayıraraq beytləşdirdik. Bağban yanında iki şəxs ilə gəlib bizə dedi:

- Bu uşaqlar ilə nə çox məşğul olursunuz. Buraxın, bunlar gedib özləri üçün öz başına oynasınlar. Siz əgləşiz burada. Biz də oturub söhbət edək.

Fövrən Səhhət dedi:

- Bizim fikrimizi və dilimizi başa düşən yoxdur. Biz bunları fikrimizi anlamaq üçün özümüzə yoldaş hazırlayırıq.

Yenə bir gün hücrəyə gələndə dedi:

- Bu saat Qalabaz (Qalabazar – N.S.) məscidindən gəlirəm.

Məscidin qabağından keçirdim. Məscid həyətidə Mir Mehdi ağa öz müridləri ilə oturmuşdu. Məni çağırıdılar. Atam balaca kefsiz olmuşdu, onu xəbər aldılar. Sonra gördüm bunların söhbəti bəhayilərdəndir. Mən də Hacı Seyid Əzimin bəhayilər barəsində dediyi həcvi oxudum. Mir Mehdi ağanın çox xoşuna gəldi və dedi: mənim Hacı Seyid Əzimdən acığım gəlirdi, indi ki, o, bəhayiləri böylə həcv edib, zənnim budur ki, Allah onun cəmi günahlarından keçər və mən də ondan razı oldum.

Bir gün Səhhətin qonşularının qapısında bir fayton dayanıb səfər tədarükü görünürdü. Gəlib Səhhətdən soruşdum:

- Səfərə gedən kimdir?

Gülüb dedi:

- Atamdan eşitdiyimə görə, Molla Pənah Vaqif Qarabağa gəlib məktəb açır. Bir gün görür ki, xanın evinin qabağında səfər hazırlığı var. Vaqif soruşur ki, nə var, xan hara gedir? Deyirlər, xanın rəfiqəsi xəstə olubmuş, xan nəzir edib onu pirə aparır. Bunu eşidən Vaqif özü-özünə deyir: səhv etmişəm. Mən məktəbi nə edirəm, xanın dairəsində özümə bir yer tapım. Sonra məktəbi buraxıb xanın dairəsində bir iş tapır ki, axırda məşhur olur. İndi bizim qonşumuz da nəzir edib kəlləxanadakı yeddi künbədə gedir.

Bir dün evimizin qabağında durmuşdum. Gəlib mənə dedi ki, gəl bağa gedək, bir az gəzək! Yavaş-yavaş şəhərin cənubundakı bağlar tərəfə getdik. Çayın cənubunda Fatimə xanım bağında bir dəstə Şamaxı cavanları şeyrə düşmüşdülər. Məşhur xanəndə Mirzə Məhəmməd Həsən də orada oxuyurdu. Biz də körpüdən keçib bağın çəpərinin yanında oturub Mirzə Məhəmməd Həsənin oxumasına qulaq asaraq həzz aparırdıq. Səhhət mənə dedi:

- Hacı Seyid Əzimin bu Mirzə Məhəmməd Həsənin haqqında

dediyi şeiri bilirsənmi?

Dedim:

- Bilmirəm, eşitməmişəm.

Dedi:

- Bunun haqqında Hacı Seyid Əzim dörd misradan ibarət bir söz demiş. Belə ki, bir gün belə baharın vaxtında təbiəti tamaşa üçün bizim kimi gəzməyə çıxır. Bu halda Mirzə Məhəmməd Həsənin oxumasına təsadüf edir. Bir az qulaq asıb sonra bunu deyir:

Əqlimi əlimdən nə bağı çəmən aldı
Nə sünbülü reyhan, nə gül, yasəmən aldı.
Davud məgər zində imiş dəhrdə, Seyyid!
Arami-dilim sövti Məhəmməd Həsən aldı.

Səhhət çox yaxşı xoşxət olduğu da və həm Şamaxıda ərəbcə bəzi kitablar tapılmadığından Şamaxının Cümə məscidində oxuyan tüllabdan bəziləri Səhhətə kitab yazdırarlardı. Mustafa Lütfi də Səhhətə Bina kitabının elallarını yazdırardı. Zəhmət haqqı olaraq on manat verdi. Səhhət qəbul etmək istəməyüb dedi:

- Doğrudur, mənim pula ehtiyacım var. Amma sizin kimi dostdan zəhmət haqqı almağa heç könlüm riza verməz.

Mustafa Lütfi çox elhah etdi. Mən dedim:

- Abbasqulu Şeyx Sədinin sözü ilə əməl etməlidir. Necə ki, «Gülüstan»ında buyurur:

Çün fori mani besəxti tən be coz əndər mədəh

Doşmənənra pust bərkən, dustanra pustin.¹

Gülüşüb pulu aldım və Səhhətə verdim.

Səhhət on altı yaşında şeir deməyə başlamışdı. Bir gün hücrəmizə gəldikdə dedi:

- Bir yaxşı Molla Cami kitabı vardı, əlyazması, gözəl xətt, on manata deyirlərdi. Onu almaq fikrinə düşdüm. Pul düzəldə bilmədim. Qonşumuz Hacı Sultan Hüseyinə mənzum olaraq bir məktub yazdım. Kitaba ehtiyacımı və pulunu tədarük etməkdə aciz olduğumu bəyan etdim. Yazdığım şeirlər Hacinin xoşuna gəlib on manat göndərdi. Mən də kitabı aldım.

Sonra yazdığı mənzum məktubu bizimçün oxudu. Əhvalatı çox gözəl təsvir etmişdi. Heyf ki, əldə yoxdur.

Abbas Səhhət İrana gedincə bir tərəfdən oxuyub, digər tərəfdən dükanlarda xüsusi şagirdlərə dərs verməklə həyat keçirirdi. Səhhət Xorasana azim olduqda Saritorpaq məhəlləsinin axundu Şeyx İbrahim ilə bir furqunda Bakıya gəlmişdir. Mən, Mustafa Lütfi şəhərin qırağınadək Səhhəti müşayət etmişdik. Səhhət əvvəl Xorasana gedib orada bir il qaldıqdan sonra Tehrana getmişdir. Xorasanda keçirdiyi günlərdən belə deyirdi:

- Xorasanda aldığım mədrəsə tüllabının hamısından dərsə çox çalışardım. Hətta yatan vaxtı çıxıb hücrələrin pəncərələrinə baxardım ki, görüm işığı gələn varmı. Öylə ki, görürdüm hamısı yatıb, mən də gedib yatırdım. Ancaq olduğum hücrə ilə üzbəüz

¹ Tərcüməsi:

Dənizdə sənin bədənin çətinliklə dala qaldığından,
Düşmənlərin dərisini çıxar, dostlara arxa ol.

bir şəxs vardı, onun işığı sönmürdü. Mən ona təəccüb edirdim ki, bu nə üçün bu qədər oyaq qalır, yatmır. Bir gün qonşu tələbədən soruşdum ki, bu adam gecə çox oyaq qalır, yatmır. O mənə dedi: o burada yatmır, onun evi var. Gedib evində yatır. Ancaq çirağın söndürmür. Səhər tezdən gəlib çirağın söndürür. Burada evdə yatana hücrə və tələbək pulu verməzlər. O adam çirağın söndürmür ki, onu burada yatan bilsinlər. Hücrə və aylıq maaşı əlindən çıxmasın. Sən ona baxma, öz vaxtında yat.

Səhət deyir:

- Xorasandan çıxıb Tehrana gəldim. Şamaxıda olduğum vaxt atamdan eşitmişdim ki, Tehrandə Hacı Əli adında bir şəxs var. Şamaxıda atam ilə dost imiş. Nə isə, Şamaxıdan hicrət edib Tehrana getmiş, orada ticarət edərək pullanmış və özü də etibarlı bir zat olmuş. Mən də Tehrana çatan kimi bu zatı axtarıb tapdım. Gedib görüşüb özümü tanıtdım və məqsədimi anladım. O zat mənə dedi: sabah gəl, səni həkimbaşı Əbdülbaqinin yanına aparım. O mənim ilə dostdur. Özü də burada məşhur həkimdir. Səhər tezdən Hacınin evinə getdim. Onunla bərabər həkim Əbdülbaqinin yanına getdik və məqsədi ona anladım. Əbdülbaqi mənə dedi: ərəbcə olan tibb kitablarının vaxtı keçib. Mənim oğlum Xəlil doktordur, özü də Parijdədir. Bu günlərdə gələcək. Nasiriyyə məktəbinə onu müəllim təyin ediblər. Mən səni ona tapşıraram. O səni haman məktəbə qəbul etdirər. Sən fransızca orada tibb oxuyub yaxşı bir təbib olarsan. Mən də gözlədim, doktor Xəlil gəldi. Çox gözəl, əxlaqlı bir zat idi. Atası məni ona tapşırırdı. Doktor Xəlil mənə dedi ki, gerek əvvəl fransızca öyrənəsən. Fransızca bilməsən, tibb oxumağından bir şey çıxmayacaq. Gəl səni firəng məktəbinə aparım, burada firəng misyonerlərinin (missioner – N.S.) məktəbi var, orada fransızcanı

öyrənərsən. Məni aparıb firəng misyonerlərinə tapşırıd. Orada mən on ay fransızca oxudum. Mən fransızcanı tələbələrin cümləsindən yaxşı bilirdim. Məndən hər nə soruşurlarsa, cümləsinə cavab verirdim. Hətta bir gün tələbələr məndən çox sual etdilər. Cümləsinə cavab verdim, sonra dedim: səlvani ümma təfqüduni, yəni məni itirməmiş məndən soruşun. Nə isə, misyoner məktəbində fransızca öyrənib tibb məktəbinə daxil oldum. Buranı da əla dərəcədə bitirdim. Tehranda olduğum vaxt doktor Xəlil mənə hörmət və rəyəət edirdi. Məktəbdən ildə bir dəst mənə libas verirdilər. Çox vaxt bunların evlərində yemək yeyirdim. Doktor özü də çox dedikcə əxlaqlı bir zat idi. Hər sözü, hər danışığı ədəb dairəsində idi. O qədər müddətdə ev xadiminə və məktəb xadiminə tündürüşət söz deyən görmədim. Bərk sözü bu idi: nə edim, deyirəm qanmayır da! Şamaxıdan atam mənə yüz manat pul göndərərdi. Mən də onu bilirdim ki, yüz manatı evimizdə nə qədər qənaət edib mənə göndərirlər. Mən də nə olursa-olsun gündə iyirmi qəpikdən artıq xərcləməzdim. Müdavimi olduğum tibb məktəbində də xah müəllimlər və xah tələbələr arasında etibarlı və etimadlı bir tələbə idim. Mənim tibb məktəbin bitirdiyim vaxta təsadüf edərək Şirazdan varlı bir xan Tehrana gəlmişdi. Bunun gözləri ağrayırdı. Müəllimimiz doktor Xəlil buna müalicə edirdi. Şirazdan bu xana teleqraf gəldi ki, validən bərk xəstədir, təcili gəlməlisən! Bu da doktora müraciət edərək dedi:

- Mən Tehrana getməliyəm, siz də mənimlə getməlisiniz. Hər gün sizə yüz tımən pul verərəm.

Doktor dedi:

- Mənim getməyə imkanım yoxdur, zira həm şahın doktoru və həm məktəbin müəllimiyəm.

Xan dedi:

- Belə isə, tələbələrindən ən müstədin (müstəid – N.S.) və qabiliyyətliyin mənə nişan ver. Gündəlik xərclərindən başqa hər günün bir tükən ona pul verərəm.

Doktor isə məni göstərdi. Mən də hazırlanıb bunun ilə bərabər Şiraza getməli oldum. İsfahandan keçdikdən sonra xanlardan bəzisi və etibarlı adamlardan bəziləri xanın pişvazına gəldilər. Şiraza yaxınlaşdıqda Duluxan adlı bir şəxs bir neçə adam ilə gəlib xanın dizindən öpdü. Xan da onun alnından öpdü. Axşam oldu, yemək yedik. Bu Duluxan yavaş-yavaş piyanlaşıb layiqsiz hərəkətlərə başladı. Hətta belindən tapançasın çıxarıb məni təhdid etdi və dedi:

- Sən bizim xana yaxşı müalicə et. Bu xan çox varlı və səxali bir adamdır. Bunun sağlığın biz çox sevirik. Sən buna yaxşı müalicə etməsən daha bizdən görmə – deyib tapançanı mənə çevirdi. Mən də çox qorxdum, bərk qışqırıb xanı oyatdım. Sonra mən xana dedim:

- Buna Duluxan deməyiniz, dəli xan deyiniz.

- Vəlhasil, səhər buradan hərəkət edib Şiraza daxil olduq (Şirazda bir dün xan xəstələndi. Mən qarnına müalicə etməli oldum. Bu xəstəliyə əvvəlcə imalə lazım bildim. Bunu xana anlatdım ki, gərək belə olsun).

Şirazda olduğum vaxt xeyli şöhrətləndim. Xanın həkimi – deyə mənə müraciət edən çox olurdu. Məni çox istəyirdilər ki, Şirazda qalam. Amma mənim fikrim həmişə vətənimə qayıtmaqda idi. Məni bir neçə yerə qonaq çağırırdılar. Hətta bir gün bağa dəvət etdilər. Mən də gedib orada bir neçə əmmaməli axund gördüm ki, əmmamələrin yerə qoyub üstünə ağ çəkiblər. Nə isə, oturduq. Şərab gətirdilər. Hər kəs durub baxırdı. Kimsə əl

uzatmayırdı. Axundların ən yaşlısı Sədi tək bu şeirin oxuyaraq şişəni qaldırdı:

Saqi, bedeh an kuzeyi-yəqut rəvanra,
Yaqut çe başəd, bedeh an quti-rəvanra.
Əvvəl pedər pir konəd rətl dəmadəm
Ta mudəiyən hiç nəquyənd cavanra.¹

- deyib stəkani başına çəkdi. Mən təəccüb etdim.

Sonra bağda güllərə tamaşa edə-edə gəzirdim. Bir neçə qız da bir tərəfdə gəzirdilər. Bunlardan birisi əlində böyük bir gül gətirib yaxama sancdı və həmin Sədinin şeirin oxudu:

Be qolhaye bederayənd, xuban zamanira.
To simin tən çenan xubi ke, qolhara bearayi.²

Xan isə nöqərlərin çağırub mənim ayaqlarımı fəlaqqaya saldırdı və ayaqlarıma bir neçə çubuq vurdurdu . Xanı belə görəndən sonra Şirazdan çıxıb Şamaxıya getməyi qət etdim. Sonra bir neçə gün qalıb səfər tədərək gördüm. Şamaxıya gəlmək fikrinə düşdüm. Şirazdan qayıdub İsfahana gəldikdə orada Məşhədi Ələkbər adında şamaxılı vardı, məni görüb evinə müsafir apardı. Mən də bunun evinə getdim. İki gün bunun evində qaldım.

Günortanın isti vaxtı idi. Bunların evində uzanmışdım. Məşhədi Ələkbərin yaxın dostlarından birinin qızı xəstələnmiş, gəlib məni o xəstəni müayinə etməyə dəvət etdilər. Mən getmək

¹ Tərcüməsi:

Saqi, o yaqut rəvan kuzəni ver,
Yaqut nədir ki, o rəvan qutunu ver.
Ata yavaş-yavaş o vaxtadək qocalar ki,
İddiaçılar cavanların adını çəkməsinlər.

² Tərcüməsi:

Yaxşı zamanda güllər bitib böyüyər,
Sən gümüş bədən o qədər yaxşısan ki, gülləri bəzəyirsən.

istəmədim və xəstənin nə halda olmağın soruşdum. Onlar xəstənin əhvalın müfəssəl mənə dedilər. Mən dedim:

- O öləcək, mənim getməyimin lüzumu yoxdur.

Xəstənin atası dedi:

- Biz də bilirik ki, o xəstəlikdən öləcək, sən də xanın həkimisən, bizim könlümüzdə bir üçdə qalmasın – deyə səni dəvət edirik.

Mən dedim:

- Yox, mən getməyirəm. Çünki getməyin lüzumi yoxdur.

Yenə atası dedi:

- Sənin gedib xəstəni görməyin mənim və anası üçün bir təsəllidir.

Mən dedim:

- Yox, getmərəm.

Qərəz getmədim. Pul görməyən adam Şiraza getdikdə bir qədər pullanmışdım... İndi isə hər yadıma düşəndə onun vicdani əzabın çəkirəm və burada zəhmət haqsız amirənə çağırılan yerə gedirəm və öz-özümü müttəhim edirəm ki, necədir, İsfahanda o kişini məyus etdin. İndi belələrinə rast gəlirsən.

Abbas Səhhət bu sözü bir neçə dəfə mənə təkrar edib vicdani əzabını da demişdir.

Səhhət İrandan Şamaxıya qayıdıandan sonra Şamaxıda tibbi müalicəyə başlayaraq öz istedadı və əxlaqı sayəsində camaatın hüsni-təvəccahin qazanmışdı. Xüsusən göz xəstəliyində xeyli şöhrətlənmişdi.

Səhhətdə kiçik yaşından şeir söyləmək istedadı olduğundan Sabir ilə müsahib oldu. Səhhət ilə qonşu olduğumuza görə hər vəqt görüşürdük. Sabir də yazdığı şeirləri Səhhətə gətirirdi. Səhhət ilə bərabər Sabirin şeirlərin oxuyardıq.

Səhhət Şamaxıda evlənmək fikrinə düşdü. Şahpurlu məhəlləsində dərzisi Hacı İbrahim qızı olubmuş. Səhhət ona müalicə etmişdi. Bu qız nə isə Səhhətə xoş gəlmişdi. Bir gün mənə dedi ki, anam mənim üçün qardaşı qızın almaq istəyir. Mən isə onu istəmirəm. Hacı İbrahim qızın istəyirəm. Qızı görmüşəm və müalicə də etmişəm. Könlümə çox xoş gəlib. Fəqət anam razı deyil. Öz qardaşı qızın almaq istəyir. Gör anamı bir təhər razı edə bilərsənmi?

Bir gecə bunların evinə getdim. Evlənmək xüsusunda söhbət açdım. Atasını dedi:

- Mən bilmirəm, o özü və o anası, özləri bilsin.

Anası isə dedi ki, heç mümkün deyil. Qardaşım qızın qoyub özünü gətirib ocağımın başında qoymam.

Nə isə, Hadi əmisi qızına həsrət qaldığı kimi Səhhət də Hacı İbrahim qızına həsrət qaldı. Anasının istədiyi kimi xah-nə xah Səhhət dayısı qızı ilə evləndi. İki il keçmədi ki, anası bu qardaşı qızı ilə yola getmədi, bunu boşatdırdı. Hacı İbrahim qızı da getmişdi. Sonra vəfatınadək bir yerdə yaşadığı qızı aldı. Mən soruşardım:

- Səhhət necəsən, ailə tərəfdən rahatsanmı?

Deyərdi:

- Nə üçün, keçinirəm. Könlüm o qızda qaldı. Bu isə anam ilə yaxşı yola gedir, anam istəyəndi. Mən istədiyim olmadı, nə edim, anam istəyən olsun!

Səhhət Şamaxıda təbiblikdən bir qədər pul düzəltdi, evləri çox darısqal idi. Ata və ana, iki qardaş bir dəhliz və bir evdə yaşayırdılar. Səhhət Şamaxıya gəldikdən sonra atası qoca olduğundan məktəbi buraxmışdı. Səhhət bir qədər pul düzəldib məktəb binasının söküb özləri üçün ev tikdirdi. Məktəb də bunların

öz evləri idi. 1902-ci ildə Şamaxı zəlzələsində Səhhətın də evi şikəst olmuşdu. Səhhət 1918-ci ilin vəqiesinə qədər onu təmir etmədi. Evlərinin yerində ev tikirdi. Səhhət, Sabir, Ağali Nəseh təxəllüs və Tərrah Məhəmməd ilə tanış və yoldaş oldu. Bu yoldaşlar ilə bazar günlərində şəhərin aşağı tərəfindəki bağlara seyrə gedirdik.

Bir bazar günü bu yoldaşlar ilə bərabər şəhərin cənubundakı çay qırağında çinarların altında seyrə düşmüşdük. Saat beş olardı. Yemək, samovarımız yaxşı dəmdə idi. Hər yandan söhbət edib gülüşürdük. Şəhərimizin əyanlarından Hacı Əli, Abbas bəy, Hacı Əli bəy ilə bərabər gəzməyə və təbiəti seyr etməyə çıxmışdılar. Gəlib bizim yanıımızdan keçəndə biz onları çaya təklif etdik. Onlar da icabət edib gəlib əyləşdilər. Məqamın və vaxtın gözəlliklərindən söhbət açıldı. Hacı bəy Hafizdən məqama münasib bir neçə şeir oxudu. Sonra üzün bunlara tutub dedi:

- Dördünüzün də şeirlərinizi oxumuşam, bəyənmişəm. Ancaq məsələ burasındadır ki, şeir söyləməklə öz işinizdən qalarsınız. Şairləri qeyrlərə rüqə yazıb ehtiyacın ərz edən gördüm.

Səhhət dedi:

- Hacı bəy, Hafizin vəfatından bu qədər illər keçib, amma dedikləri sözlər durub. Bir millətin şairi olmaz isə dili olmaz. Dili olmayan millət yaşayamaz.

Sabir dedi:

- Məgər özümüz deyirik. İçimiz bizi dinc qoymayır, deyir yaz.

Hacı bəy dedi:

- Sizin sözlünüz doğrudur.

Bir yaz axşamı yemək yeyib çay içirdim. Qapı döyüldü. Uşaq gedib gəldi ki, Səhhətdir, səni çağırır. Tez qapıya gedib dedim:

- Səhhət buyurunuz, çayımız hazırdır.

Dedi:

- Bir bayıra bax, ay doğub, bahar havası gör nə gözəldir. Gəl şəhərin kənarına, bağlar tərəfə gedək. Belə havada evdə oturmaq vaxtı deyil.

Yavaş-yavaş şəhərin qırağına çıxdıq, oradan bağlar tərəfə gedirdik. Kərbəlayi Mehdinin bağından at arabası, üstündə bir cavan oğlan oxuya-oxuya gəlirdi. Bu bayatını oxuyurdu:

Göydən quş keçdi,
Cavan ömrüm puç keçdi.
Fələk gəl sübut eylə
Hansı günüm xoş keçdi.

Bunu çox yanıqlı oxudu. Səhhət dedi:

- Mən farsı, firəngi və bir az da rusların el ədəbiyyatından xəbərdaram. Bizim Azərbaycan el ədəbiyyatı kimi təsirli bir el ədəbiyyatı görmürəm. Heyfdir, bunları yığıb cəm etmək lazımdır.

Bir bazar günü yenə «Oxut» məktəbində idim. Səhhət, Nəseh və Sabir gəlib müəllimlərə dedilər:

- Bu dün məktəbi idarə ediniz, bu günlük Əminzadəni bizə veriniz. Seyr tədarükü düzəltmişik, ayağımız əksik olmasın, gedib bir vaxt keçirək.

Müəllimlər də razı oldu. Fatimə xanım bağına getdik. Orada söhbətimiz çox İrandan düşdü. Sabir Xorasandan, Səhhət Tehranda gördüklərindən danışdılar. Sabir Xorasanda olan mədrəsə tüllabının əxlaqsızlığından danışdı. Səhhət bunu təsdiq edərək dedi:

- Həqiqət, mədrəsə tüllabı və imam Rzanın vəqfiyyatının ətrafına yığılanlar çox əxlaqsızdırlar. Zənnimcə, İran özü-özün heç vaxt düzəldə bilməz. Kənardan qüvvətli bir hökumət gerek onu islah etsin. Belə olmasa, İrandan heç gözüm su içmir.

Tiflisə getmişdi. Oradan bir dəst yeni modada libas alıb geymişdi. Bununla bərabər bazara gedirdik. Yolda Mir Mehdi axunda rast gəldik. Axund üzün Səhhətə tutub dedi:

- Axı mollazadəsən, libasını təmiz dəyişmişsən. Ata-baba libasın böylə nə üçün geyinirsən?

Səhhət dedi:

- Ağa, İranda görmüşəm, siz geydiyiniz libas ərəb libası deyil, keyanilərin əlbəbəsidir. Siz keyani əlbəbəsi geyirsiniz, mən də Avropa formasında libas geyirəm. Nə təfəvütü var, ikisi də müsəlman libası deyil.

Axund dayanmayıb getdi. Hacı Məcid əfəndi Səhhət, Sabir, Nəseh və mənə bir yerdə gördükdə çox acığı gəlirdi. «Molla Nəsrəddin»ə yazılanları da bizdən görürdü. Həmişə də dalımızda bizdən danışib, əqidə cəhətindən bizi pisləyib dinsizlikdə söyürdü. Bunun oğlunun yoldaşı Bilal əfəndinin qızı Diyalı kəndində xəstə oldu. Hacı Məcid əfəndi məktub göndərüb Səhhəti Diyalıya dəvət etdi. Səhhət getmədi. Mənə dedi:

- Fəqət əfəndidən intiqam almaqçun ora getmirəm.

Amma Lahıca, Baskala və digər kəndlərə olan xəstələrə dəvət olunanda gedərdi. Hətta bir gün Lahıca bir xəstə üstünə getmişdi. Gələndən sonra mənə dedi ki, Lahıca bir təəccüblü şey eşitdim. Birisinin bir eşşəyi varmış, gedib bazardan bununçun arpa alır. Arpanı tökməyə qabı olmur. Dükənçinin vedrəsində arpanı gətirir. Özlüyündə fikir edir, arpa dağılmasın deyə vedrəni heyvanın başına keçirir. Heyvanın ağızı və burnu vedrədəki arpanın içində olduğundan havasızlıqdan ölür.

Səhhət farsca, türkçə, ərəbcə, fransızca və rusca bilib bunların ədəbiyyatına da bələd idi. Bir gün mənə dedi:

- Məhərrəmdir, məscidə gəlmir – deyə qeybətini edirlər. Bir

mərsiyəxan gətiriblər, nə farsı bilir, nə ərəbi. Oxuduğu şeirlər tamam qələt. Mən ona necə gedim qulaq asım!

Bir gün hücrədə Məhəmməd Hadiyə məntiq elminə dair ... dərs verirdim. Səhhət gəldi və əyləşdi. Biz dərsi oxuduq. Hadinin etdiyi suallara çox diqqət etdi. Sonra Hadiyə dərsi oxudum. Səhhətin çox xoşuna gəldi. Dərstdən sonra Hadi getdi. Səhhət dedi:

- Çox qabil və zirək tələbədir. Bundan yaxşı şair olar.

Bir bayram dünü Səhhət, Sabir, Hadi bizdə idilər. Vaxtımız çox yaxşı keçdi. Sonra məhəllənin şeyxi azançısı ilə gəldi. Evdə oturduqdan sonra şeyx dedi:

- Belə yığılıb yaxşı vaxt keçirirsiniz ha!

Səhhət dedi:

- Bula...

Hadi çox bərk güldü. Şeyx başın aşağı saldı.

Şamaxıda realni məktəbi açıldı. Səhhət də oraya müəllim təyin olundu. Şamaxı qazısı və müfti vasitəsilə Səhhət şiadir – deyə bir sünni mollası da ora təyin etdirdilər. Bu iş Səhhətə çox təsir etdi. Öz xahişləri və öz mənfəətləri üçün el və camaatın arasına təfriqə saldıqlarından ziyadəsilə Səhhət kədərləndi.

Bu barədə mənimlə çox danışardı. Fəqət tələbələr Səhhətə çox məhəbbət edib ondan çox razı qalardılar. O birisi molladan isə ona nifrət edərdi, dərsinə də baxmazlardı. Səhhət realni məktəbin direktoru Çiziminski və o məktəbin şəriət müəllimi qaragüruh firqəsinə mənsub keşişdən ziyadəsilə narazı idi. Keşiş isə qaragüruh firqəsindən olduğundan azərbaycanlıları görmək istəməzdi. İclasda hər daim azərbaycanlılara toxunan söz danışardı. Direktor isə istibdadpərəst, müstəbid bir adam idi. Bir gün Səhhət mənə dedi ki, bu gün şkolada bir belə şey oldu. Mən

riyaziyyat müəllimi ilə danışdırdım. Çar hökuməti vaxtında çar məktəblərində sistematik olaraq Azərbaycan dili və ədəbiyyatı keçilməyirdi. O vaxtın hökumətinin göstərişi ilə bunun əvəzində şəriət dərsləri oxunurdu və hətta müəllimi də şəriət müəllimi ilə yad olunurdu. Abbas Səhhət də Şamaxı realni məktəbinə şəriət müəllimi adı ilə müəllim təyin olunmuşdu. Səhhət isə şəriət dərsi əvəzinə tələbələrə dil və ədəbiyyat dərsi keçirdi. O həmişə qoltuğunda öz şeirlərindən başqa inqilabi və intibahi yazılarından gizlin olaraq aparıb tələbələrinə oxuyardı və onlarda Azərbaycan dili və ədəbiyyatına maraq və həvəs oyadardı. Bununçun direktor tərəfindən töhmət dörmir idisə də Şamaxı vəqfəsinə qədər Səhhət öz işindən heç əl çəkməmişdi. Buna görə direktor ondan xoşlanmadığı kimi Səhhət də ondan ziyadəsilə narazı idi. Direktor gəlib dedi:

- Hə, nə danışırırsınız?

Müəllim dedi:

- Mirzə Abbasquludur da, inanmayı. Dini işlərin heç birinə inanmayı.

Direktor dedi:

- İnan, inan, mən sənə deyirəm, inan.

Bunu bir az bərk dedi. Mən dedim:

- Məgər özüm inanmayıram! Belə inana bilmirəm, döşümə döydüm ki, belə buram sakit olmayır, qəbul etməyir.

Direktor dedi:

- İnan, inanmaq qəlbin rahatlığı və ruhun aynəsidir.

Direktorun axırncı sözü xoşuma gəldi. Amma nə edim. Ürəyi sakit etmək olmayır. Dedim hər halda Səhhət direktorun dinçi bir müstəbid və mütləqiyyəti sevən bir adam olmasından çox narazı və şikayətçi idi. Hətta bizim «Oxut» məktəbinin qapanmasına bu

direktor səbəb olmuşdu. Bunun Bakıya yazması ilə gəlib Şamaxıda «Oxut» məktəbini qapadılar.

Bir gün Səhhət Sabir ilə üçümüz də Dəknəşə getmişdik. Ətrafdan və şəhərdən oraya gəlib qoyun kəsənlər və ziyarətə gələnlər var idi. Səhhət üzün mənə tutub dedi:

- Dəknəş barəsində doğru bir məlumatın varmı?

Dedim:

- Doğru məlumatım yoxdur.

Dedi:

- Bununçun doğru məlumat haradan tapa bilərik?

Dedim:

- Ətrafı axtaraq görək bu daşlardan nə tapa bilərik.

Qəbrin üstünə, divarın daşlarına baxıb bir şey tapa bilmədik. Ancaq bir az sonra pir mücavirlərinin ən qocası Şeyx Əli baba gəldi. Bundan soruşduq. Bu dedi ki, atamdan eşitdiyimə görə bu kişi Şamdan gəlmişdir. Daha bundan artıq bir söz eşitməmişəm.

Dedik:

- Bəs kimdən öyrənmək olar?

Dedi:

- Mən bilməyəndə daha kim biləcək.

1917-ci ildə Baskalı Ağa Səfərəliquliyev bəha Tofiqin nemes professoruna «Maddə və qüvvət» adlı üç cildde tərcümə etdiyi kitabı mənə vermişdi ki, oxu. Mən də oxuyub Səhhətə verdim ki, sən də oxu. O da oxumuşdu. Sonra Şahbaz bəy vəfat etmişdi. Səhhətlə bərabər Osmanbəyliyə gedirdik. Yolumuz Yeddi günbəd qəbiristanının içindən idi. Qəbristanda atı saxladıq...

.....

.....

Ayağımız ilə yavaş-yavaş Sabirin qəbri tərəfə getdik. Sabirin

qəbrinin cənub tərəfində, ayağı altı tərəfində durduq. Sabir ilə keçirdiyimiz günləri xatırlayaraq bir az da danışib təkrar etdik. Sonra əl qaldırıb dua oxuduq. Duadan sonra mən Səhhətə dedim:

- Səhhət, doğrusu «Maddə və qüvvət» kitabın oxuduqdan sonra könlüm hər şeydən soyumuş idi, öz-özümə sual verib deyirdim: adə, nə edirsən? «Maddə və qüvvət»i meğər diqqət ilə oxumamışsan?

Gülümsemiş Səhhət dedi:

- Mən səndən də bədtər oldum. Hər halda o kitabın təsiri çox böyük olmuş.

1906-cı ildə Səhhət Bakıya gəldikdə burada milli bir cəmiyyət olur. O cəmiyyətə Səhhət bir milli qəsidə yazıb verir. Həmin məclisdə onu oxuyurlar. Əhli-məclis həmin qəsidənin təkrarın rica edirlər. Şamaxıya qayıdandan sonra həmin qəsidəni mənə verdi. Mən də məktəbdə şagirdlərə oxudurdum. Bir gün Səhhət məktəbə gəldikdə həman qəsidənin oxunmasına təsadüf etdi. Ziyadəsilə xoşuma gəldi. Dedim:

- Səhhət! Mən hər həftə bunu oxuduram!

O qəsidənin çap olunmasını görmədim. Zənnimcə o, mətbuata keçmədi. Mənim də xatirimdə qalmayıb. O qəsidə belə başlanırdı:

Ayıl, ey milləti-mərhumə, ayıl...
Qanadın altına qoyma başını
Tökmə, gəl arizinə göz yaşını...

Yenə bir gün məktəbə gəldikdə şagirdlərin idman dərslərinə təsadüf etdi. Sonra şagirdləri cəm edib onlara xitabən dedi:

- Səhhətinizi gözləyin. Bədən hərəkəti ediniz. Sabahlar tez durub səhərin təmiz havasını qənimət biliniz.

Bu yolda şagirdlərə xeyli nəsihət etdi.

Səhhətin qonşularında yetim, sahibsiz üç qardaş var idi. Bunları gətirib məktəbimizdə məccani yazdırdı. Mənə dedi:

- Bunları görəndə ürəyim yanır. Bunları siz də mütəvəccih olub nəsihət ediniz, palçıq içində oynamasınlar. Anaları evlərdə işləyir, ataları da tutulub göndərilibdir.

Bir neçə gün məktəbə gəlib oxudular. Sonra məktəb idarəsi tərəfindən učenik məktəbində məccani oxumasına razı olmadılar. Dedilər:

- Pulsuz ancaq birin qəbul edə bilərik.

İkisin rədd etdilər. O ikisini küçədə palçıq içində oynayan, it qovan görüb Səhhət bu şeiri yazmışdı:

Görsəm çamurlu bir küçədə oynayırsa hacaq,
Çıplaq, ayaqyalın, başaçıq bir dəcəl uşaq.
Adət edib söyüşməyi, daim savaşımağı,
İt qovmağı, daş atmağı, xəlqə sataşmağı.
Əxlaqı pozğun, adəti pis, pasbani yox,
Qəlbim yanar, ona deyərəm: ay yazıq çocuq.
Sən sevgili vətənimin gül fidanısan,
Sən bir gözəlcəsən, amma yabanısan.
Zənnim budur dilənçilik eylər anan sənin
Zindanlar içində can çürüdür həm atan sənin.

1916-cı ilin aşura axşamı məhəllə camaatı sillə gəzdirirlərdi. Şəhəri gəzdirdikdən sonra silləni çiyinlərinə Şahxəndan qəbiristanında dəfn olunan şeyxin qəbrinin üstünə apardılar.

Sinc, təbil vura-vura gedirdilər və qışqıra-qışqıra deyirdilər:

Təbarəkəllah nə qiyamətdi bu,
Aləmi tutmuş nə kəramətdi bu.

Səhhət ilə küçədə durub bunlara baxırdıq. Bunların bu oxuduğun eşidib Səhhət dedi:

Yüznallah nə səfahətdi bu,
Aləmi tutmuş nə qəbahətdi bu.

Sonra dedi:

- Bunlar nə vaxt həyatı düşünəcəklər! Zənnimcə, mədəniyyət sevən bir hökumət gərəkdir ki, böylə vəhşiyənə işlərə mane olsun, inqilabi belə hökumət olmazsa heç vəqt bunlar belə hərəkdən əl çəkməyəcəklər.

Sabir xəstə olub evdə bəstəri yatan vaxt tez-tez Sabirin yanına gedirdik. Bir gün axşam yenə Sabirin evinə getmişdik. Sabir Mehdi bəydən bir az delgirlik etdi ki, mənim əsərimi bu vaxta qədər təb etdirmədi. Qorxuram öləm, əsərim təb olunmaya.

Səhhət dedi:

- Sabir, arxayın ol. Əsərinin təb olunması degil, çox çəkməz heykəlini qoyacaqlar.

Az çəkdi ki, sovet hökuməti Sabirin heykəlini Sabir adına bağda qoydu.

Sabirin vəfatına üç gün qalmış Sabirgildə idik. Axşam vaxtı idi. Heç birimiz danışmırdı.

Sabir dedi:

- Səhhət! Söhbət ediniz, danışınız, səsinizi qulağım eşitsin!

İşin axırıdır, daha səsinizi eşitməyəcəyəm.

Səhhət və mən ağladıq. Səhhət dedi:

- Biz daha nə danışaq?.. – deyib fövrən bu şeiri oxudu.

Kaş nə olaydı bu halilə səni görməyəydik

Ah kim biz görürük imdi bu halilə səni.

Sabir vəfat edən günü Səhhət bizə gəlib çox təlaş ilə Sabirin vəfatın mənə xəbər verdi və dedi:

- Qorxuram Mir Mehdi axund onun namazına gəlməyə, bu bizim üçün çox biabırçılıq olar. Çünki Hacıbala müəllimin namazın qılmadı, nə qədər əlhah etdilər isə gəlmədi və dedi: - Mən müsəlman namazı qılıram, kafir namazı qılmıram. Sonra gedib Ağa Seyid Əlinin oğlu Mir Bağrı çox rica və əlhah ilə gətirdilər. Hətta Mir Bağır küçədə dedi: - Mir Mehdi onun namazın qılmayı, mən nə üçün qılım? Mən qorxuram ki, Sabiri də elə edələr.

Mən dedim:

- Qorxma, gedib əfəndiləri yığıb gətirərəm. Mir Mehdi onları görəndə gəlməyə bilməzdi.

Səhhət dedi:

- Məni sakit etdin. İndi tədbirini gör!

Elə də oldu.

Sabirin vəfatından qırx gün keçmişdi Səhhət gəlib mənə dedi:

- Bir Sabirin qəbrinə gedib onu ziyarət edək.

Səhhət ilə bərabər Yeddi günbəd qəbiristanına getdik. Səhhət qəbrin cənubunda, baş tərəfində durub Sədinin bu şeirin oxudu...

Yoldaşlarımızdan 1909-cu ildə Tərrah Məhəmmədin vəfatı

sonra Səhhətə xeyli təsir etmişdi. Sabirin vəfatı isə daha artıq təsir etdi. 1912-ci ilin dekabrında Naseh təxəllüs Ağaəli bəy vəfat etdikdə Səhhət mənə dedi:

- Yoldaşlar getdi!.. Cəmiyyətimiz qurtarmaqdadır.

1916-cı ildə Bakıda «Hümmət» cəmiyyəti tərəfindən Səhhətə inqilabi bir vərəqə gəlmişdi. Bunu oxuduqdan sonra mənə vermişdi. Mən də oxuyub kitab arasına qoymuşdum. O günün sabahı səhər tezdən qapımız döyüldü. Çıxdım gördüm Səhhətdir. Mənə dedi:

- Bu gecə sizə hökumət tərəfindən gələn olubmu?

Dedim:

- Yox, gələn olmayıb.

Dedi:

- Bu gecə naçalnikin müavini Afanasski, jandarma və bir neçə polis ilə gəlib bizim evimizi axtardılar. Bir tapançamız vardı, onu apardılar. Kitabların arasın axtardılar. Zənnimcə inqilabi yazılar axtarırdılar, öz ehtiyatında ol!

1918-ci ilin mart hadisəsində gecə Şəki və Ağdaşdan Şamaxıya gələnlər Xımlidə məğlub olub Şamaxıya ricət etdiklərində şəhər əhalisi şəhərdən qaçırdılar. Axşamüstü qapımız döyüldü. Çıxdım gördüm Səhhətdir. Mənə dedi:

- Bilməyirəm nə edim? Şəhər əhalisi şəhərdən çıxıb gedirlər. Mən daha başımı itirmişəm. Sən nə fikirdəsən?

Mən dedim:

- Gələnlər sabah getmək fikrindədirlər. Mən o cəmiyyətdə var idim, elə danışdılar. Onlar ilə getməyi mən məsləhət bilirəm. Çünki bizim əhalimiz bilirsən yolda adamı soyurlar. Yenə cəmiyyət ilə getmək yaxşıdır.

Səhhət razılıq edib getdi. Sonra mənə xəbər gəldi ki, onlar da

gedirlər. Mən də Səhhətə xəbər göndərüb şəhərdən çıxdıq. Ağsuya qədər piyadə, ayağımız ilə gəldik. Ağsuda Səhhət mənə dedi:

- Nə fikirdəsən?

Dedim:

- Kürdəmirə xəbər göndərmişəm, oradan araba gələcək, Kürdəmirə gedək.

Səhhət dedi:

- Atam, anam və qardaşım deyirlər Sifirliyə gedək, oradan Qalağayına gedək.

Mən dedim:

- Əhalimizi tanıyırsan. Sifirli yolu qorxuludur. Orada adamı soyarlar. Gəliniz, bizimlə bərabər Kürdəmirə gedək. Bu yerlərdə mənə tanıyırlar. Bizə yaxın gəlməzlər. Kürdəmirə getməyi məsləhət bilərəm.

Səhhət gedib ata-anasilə məsləhət etdi. Gəlib mənə dedi:

- Mümkün deyil, deyirlər Qalağayına gedək, orada əqrəbamız var. Kürdəmirdə tanış və əqrəbamız yoxdur.

Nə isə belə oldu. Onlar Qalağayına getməli oldular. Onlar getdikdən bir gün sonra Kürdəmirdən araba gəldi, biz Kürdəmirə, oradan Ağdaşa getdik. Bir neçə gündən sonra Kürdəmirə gəldim.

Kürdəmirdən Ağdaşa qayıdanda Səhhətin qardaşı Məhəmməd Rzani vaqonda görüb Səhhəti soruşdum. Dedi:

- Cümləmiz vaqondadır. Səhhət də burdadır, özü də xəstədir.

Mən gedib Səhhəti tapdım, gördüm xəstədir. Görüşüb yanında oturdum. Yanıqlı bir ah çəkib mənə dedi:

- Qardaş, sənəin sözüne baxmadım. Necə ki, demişdin yolda bizi iki yerdə soydular. Hətta ikincisində mənə döydülər. Ölmədiril Qalağayına çatdıq. Orada dolanmaq çox çətin oldu, qara

arpa çörəyin doyunca yeyə bilməmişik. Özüm də belə azarladım. İndi Gəncəyə gedirik. Bəlkə orada həkim, dərman ola və orada olan qaçqınlara müavinət cəmiyyəti bəlkə bizə kömək edə.

Atası məni görüb dedi:

- Bu nə haldır? Biz nə hala qaldıq, bizi soydular, Abbasqulunu döydülər...

Gözlərim doldu, ağladım, daha bir söz deyə bilmədim. Mən Ağdaşda düşdüm. Onlar Gəncəyə getdi. Dörd-beş gündən sonra Gəncəyə – indiki Kirovabada getdim. Orada axtarıb Səhhətgili tapdım. Səhhəti nə gördüm!.. Rəngi saralıb, özü arıqlayıb. Danışdırdım, sözün çaşdırır. Xasiyyəti gözəl, sevimli vücut tamam dəyişib, o gözəl nitq sözün çaşdırır. Vəlhasil, tamam faciənə bir halda. Nə qədər buna bir qüvvəti-qəlb vermək istədim ki, indi işlər dəyişdi, istiqbalımız yaxşı və dözəl olacaq. Gördüm xayır, sözü dəyişir. O fəsih, düzgün danışan Səhhət imdi sözün dəyişir. Gəncədə – indiki Kirovabadda bir gün qalası idim. İki gün Səhhətin yanında qaldım. Sonra Ağdaşa qayıtdım. On gündən sonra mənə bir qara xəbər gəldi. Səhhət getdi... Atası da oğlunun təşyi-cənazəsində quyuya düşdü, öldü. Səhhətin vəfatından on beş gün sonra qardaşı vəfat etdi. Beləliklə, bir ailə batdı. Sevimli şairimiz Səhhət belə bir faciyanə halda vəfat etdi.

Səhhət gözəl sima və xülqi gözəl, fəsih, xoş söhbət, sevimli bir vücut idi. Bir qızı var idi. Onu çox sevirdi. Bunu yaxşı oxudacağam – deyərdi. Ata və anasına çox hörmət və riayət edərdi. Xoşlanmadığı adama Kərbəlayi deyərdi.

Səhhətin yazılarından göründüyü kimi xalqı elmə, mədəniyyətə, birliyə və bərabərliyə çağırardı. İddialı, özünü yuxarı tutub, qeyrilərə aşağı bir nəzərlə baxanlara ədavət edərdi. Buna görə əlin, ayağın öpdürən axund və şeyxlərə ziyadəsilə nifrət

edərdi. Ruhani olub da əsrə görə məlumat almaq istəyən və milləti elm, maarifə çağıran camaatın qeydinə qalan axundlara və mollalara hüsni-təvəccöh göstərirdi. Mirzə Əbu Turabın, Molla Ruhullanın yaxşılıqlarından danışib deyərdi: «Ruhani belə olmalıdır. Hal-hazır düşünüb gələcək həyata camaatı təcib etməlidir». İddialı, özündən başqasını görmək istəməyən, xalqı özünə itaət etdirən maarif və məkatibə zidd olan Şamaxı qazısı, Qələbazar axundu kimi mollalara ziyadə nifrət etdirirdi. Mənə deyirdi: «Belə də iş olar? Realinin tələbələri axundun qorxusundan başlarında şapka olduğuna görə Qələbazar küçəsindən keçə bilməyib dolanıb o biri küçədən gedirlər və bəziləri şkolanın yanında olan dükanda şapka qoyurlar. Gəlib orada papağın dəyişib şkolaya gedir». Hasili, Səhhət ruhaniyyətə deyil, ruhaniyyəti və şəriəti əlində bəhanə edib xalqı və camaatı əğfal edən, qaranlıqda saxlayan, elm və maarif qapısının üzünə bağlayan, fəqət öz mənsub olduğu dini yüksək tutub o birisi dinçilərə ədavətlə, həqarətlə baxanlara nifrət edirdi...

... Səhhət sərvətə deyil, sərvətdar olub da sərvətin müstəhqərlərdən, möhtaclardan, elm və maarif yolunda sərf etməyib, ancaq fikir və zikri pul cəm etməyə, dövlət artırmağa çalışanlara nifrət edirdi. Məsələn, Zeynalov Hacı Molla Qəniyə nifrət edirdi. Çünki çox varlı olduğu halda məktəbə, maarifə pul verməzdi. Fəqirlərə kömək etməzdi. Hətta «Oxut» məktəbinə kömək etmək üçün sərvətdar cümləsindən Hacı Molla Qənini də çağırırdı. Hacı Molla Qəni dedi:

- Bu uşaqlar başlarına saç qoyub, ayaqlarına çəkmə geyirlər. Mən istədiyim kimi məktəb olmasa, mən pul vermərəm.

Səhhət dedi:

- Öz oğlun realniyə çəkməli və başı saç gəlir. Pul verməmək

bəhanəsilə bu sözləri danışırısan.

Bu cürə varlılara Səhhət nifrət edərdi. Vesov Hacı İsmayıl məktəbə, maarifə kömək etdiyinə görə ona məhəbbət edib hər daim evlərinə, dükanına gedərdi. Hətta Şamaxı realni məktəbi təsis olunduqdan sonra yeddinci sinfi düzəltməkçün pul yox idi. Papuçitel yazmışdı: yeddinci sinfi bağlayın. Direktor Hacı İsmayıl və Səhhət isə bərabər gedib varlı mülkədar bəylərdən pul yığıb yeddinci sinfi açdılar. Hacı, yuxarıda dediyim kimi Səhhət camaatın, millətin ziyalı, mədəni, varlı olmağın istəyib qüvvəsi çatan qədər ona çalışardı. Bunu da inqilabi yol ilə yox, məktəb, maarif və nəsihət yolu ilə olmağında görürdü. Buna görə Sabir ilə Səhhət hər daim bir-birinə zərifanə ziddiyyətləri olardı.

Sabir varlıların insafa gəlib, doğruluq ilə zəhmətkeşlərin hüququn qaytarmağa və onları özləri kimi bir insan hesab etməyə qətiyyətlə inanmayırdı. Ona görə mülkədarları və varlıları istehza və məsxərəyə alıb zəhmətkeşləri qıraətləndirirdi. Gələcəkdə varlı əli ilə mədəniyyət qurulmağına heç inanmayırdı. O bilirdi ki, gələcəkdə insaniyyət düzələcək, mədəniyyət qurulacaq, amma sərvətdar əliylə yox, mədəniyyətdar əliylə yox, arzu olunan mədəniyyət zəhmətkeş əliylə qurulacaq. Buna görə sərvətin özünə düşmən olub ona hücum edərdi. Səhhət isə bu mədəniyyətin qurulmasını varlıların insafa gəlməsində görürdü. Ona görə elmə və maarifə çağırıb, inqilabi yol ilə yox, elm və maarif yolu ilə düzəlməyin arzu edirdi.

Səhhət ilə Sabirin məqsədi bir idi. İkisi də millətin xoşbəxt olmasına çalışardı. Ancaq yolları təfəvütlü idi. Bununçun seyrdə və yığıncağımızda mübahisələri olardı, mübahisəsiz keçməzdi. Zərifanə bir surətdə Səhhət Sabirə Kərbəlayi dediyi kimi, Sabir də ona Məşhədi deyərdi. Amma heç vaxt belə mübahisə könül

pozğunluğuna və ziddiyyətə səbəb olmazdı. Səhhət kibirli, mənəm-mənəm deyə xodrəy əmmaməlilərə, mülkədarlara və varlılara hücum edib onlara nifrət etdiyi kimi, oxumuş ziyalı mütəkəbbirlərə də duşmən idi. Onun sözü idi: varlı ol, camaata, millətə kömək et; oxu, elmlə ol, camaatın xeyrinə çalış.

Şamaxı şəhərinin qlavası Teymur bəydən xoşlanmayıb hər daim onun pis hərəkətindən danışardı. Səhhət deyirdi:

- Bu hərifin fikri şəhərin naçalniki kimi realnini bağlatmaqdır. O istəyir ki, realni məktəbi bağlansın, oxuyan olmasın. Çünki oxuyanlar onun qabağına çıxıb ona baş vurmayaçaqlar. Güya bu ölməyəcək, dünyanı tutub yaşayacaq.

Səhhət Tehrandə müəllimi doktor Xəlilin tərbiyəsi altında yeddi ilə qədər olmuş. Onun gözəl əxlaqından, tərbiyəsindən danışardı. Doktor Xəlil isə şahın doktoru və sərvətdar bir zat imiş. Bunun təsirindənmi və ya nədən isə Səhhət sərvətə rifət etməzdi. Hərçənd bəzi şeirlərində və danışığında insafsız mülkədarları və varlıları tənqid edirdisə də insafılı, millətin, məktəbin, maarifin xeyrinə çalışan sərvət sahiblərinin tərəfin saxlardı. Hər halda Səhhət dilimizə, ədəbiyyatımıza böyük xidmət etdiyi kimi xalqımıza da xidmət etmişdir. Pulsuz fəqir xəstələrə baxmaq, fəqirlərin halın layiq bildiyi şəxslərə söyləmək, olduqca məktəb, maarifə çalışmaq, məhərrəmlik və qeyri kibi bidət işlərin yox olmasına çalışmaq kimi işləri görürdü. Səhhət Sabiri olduqca qiymətləndirirdi. Hərçənd zarafatsız məclisimiz keçməzdi. Amma şairanə, zərifanə keçərdi. Könülə toxunacaq bir söz və ya bir hərəkət olmazdı. Hər daim deyirdi:

- Sabir kimi şairin qədrini bu camaat anlamayır. Gələsində görərsiniz Sabirə nə qiymət veriləcək.

Hər cəhətdən Sabirin qeydinə qalardı. Sabiri nəhayət

dərəcədə sevərdi. Səhhətin tamam olmamış iki qiymətli kitabı vardı. Biri «Ədil boyu Nijne və Moskva səfəri», ikincisi «Məhərrəmlik». Bunlar nəsr və nəzm ilə yazılmışdı, mənə göstərmişdi. «Məhərrəmliy»i ortalığa çıxardı bilmirəm. Məndən sonra o ortalığa çıxar.

Fr. 1625

ƏBÜLQASIM ƏMİNZADƏ

MƏHƏMMƏD HADİ HAQQINDA XATİRƏLƏR

Məhəmməd Hadi Əbdülsəlimzadə 1879-cu ildə Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Bunun atası Hacı Əbdüssəlim Hacı Səlim oğludur. Hacı Səlim Tahir Əfəndi oğludur. Anası isə Sulut kəndindən olan Mürsəl bəyin qızı Şahnabatdır. Əmisi Məşhədi Abbasquludur.

Hadinin atası və əmisi Şamaxı şəhərində və kəndində nüfuzlu və vəqtinə görə sözləri keçən bir adam idilər. Hacı Əbdüssəlimin Hadidən əvvəl bir oğlu və bir qızı olub vəfat etdiyindən Hadi anadan olanda onu çox əziz-xələf saxladılar. Hətta Ağa Məhəmməd nə etsə ona dinmək olmaz. Hadi anadan olan vaxtı evdə iki qız bibisi var idi. Hadi bunların qucağından yerə düşməzdi. Belə əziz saxlanan Hadinin atası 1888-ci ildə vəfat edir. Hadi özündən kiçik iki bacısı ilə yetim qalır. Hadinin əmisi Məşhədi Abbasdulu Hadini, iki bacısını anaları ilə bərabər - bu dörd adamı öz ailəsindən artıq əziz və müraat ilə saxlayır. Hadi yeddi yaşında ikən atası məhəllə məktəbini idarə edən Molla Səmədə tapşırır. Hadi bu məktəbdə Quran oxumaq və bir az da yazı yazmaq öyrənir. 1889-cu ildə fevral ayında Molla Səməd vəfat edir. Sonra əmisi Məşhədi Abbasqulu bunu Abbas Səhhətin atası

Hacı Molla Əlabbasın məktəbinə verir. Bədbəxtənə olaraq Hadinin əmisi Məşhədi Abbasqulu da 1890-cı ilin sentyabr ayının əvvəlində ölür. Hadi əsl yetim bundan sonra olur. Məşhədi Abbasqulunun vəfatından sonra Hadi, bacıları və Hadinin anası Hadinin nənəsi Teyyibə xanımın himayəsində qalır. Hadinin əmisi arvadı 1892-ci ilin mart ayında bir dövlətli Hacıya ərə gedir. Hadinin göbəkkəsmə nişanlı olan qızını da özü ilə aparır. 1893-cü ildə oktyabr ayında Hadinin anası öz vətəni olan Sulut kəndinə gedir. Hadi iki bacısı və bir əmisi oğlu ilə Teyyibə xanımın himayəsində qalırlar. 1894-cü ilin mart ayında Teyyibə xanım da vəfat edir. Hadi iki bacısı ilə öz ailələri tərəfindən himayəsiz qalır.

Hadi əmisinin vəfatından sonra Hacı Molla Əlabbasın məktəbinə davam etməyir. Bunu belə gören Teyyibə xanım Mustafa Lütfini və Əbülqasımı çağırır deyir:

- Ağa Məhəmməd məktəbə getmir. Siz onu aparıb öz yanınızda qoyunuz, oxudunuz, gözünüz üstündə olsun.

Hadi 1890-cı ilin noyabrında mədrəsəyə daxil olur. Əvvəlcə Əbülqasımdan iki il farsca oxuyur. Sonra Mustafa Lütfidən sərfi-ərəbini başlayır. Mustafa Lülfinin Hacı Tərxanda (Həştərxan – N.S.) dükanları olduğuna görə yay fəsli Hacı Tərxana gedir, dükanlarında olur. Bunun qardaşı da ... mədrəsəsinə gedir. Buna görə Əbülqasımdan oxuyur. Hadi Mustafadan nəhvi-ərəbini, Əbülqasımdan isə məntiq, münazirə, elmi-kəlam və fiqh öyrənir. Teyyibə xanım vəfat edəndən sonra 1894-cü ildə may ayında Hadi əmisi oğlu Ağahüseyn ilə öz dükanlarını açır, alış-veriş etməyə başlayırlar. Az çəkir bunların dükanın kəsib bir qədər mallarını aparırlar. Mustafa Lütfi gedib Hadini mədrəsəyə gətirir. Əbülqasımın olduğu hücrənin yanında onu sakit edir. Hər

gün Hadinin yeməyi Mustafa Lütfinin qardaşı Şeyx Məhəmmədin yoldaşı və Hadinin bibisi Zinət xanım tərəfindən gəlir. Teyyibə xanımın vəfatından sonra Hadinin böyük bacısı Zinət xanımın himayəsində olur. Demək, Hadi və bir bacısı ilə bibisi Zinət xanımın himayəsində olur. O biri bacısı isə Sulut kəndində anasının yanında olur. Əmisi oğlu da anasının yanına gedir. Teyyibə xanımdan sonra Hadinin ailəsi beləcə tərərüqə uğrayır. Hadinin yeməyi bibisi tərəfindən hazır olduğu kimi libas və digər xərci də Mustafa Lütfi, Hacı Şeyx Məhəmməd və atasının xalası oğlu Hacı İsmayıl Veysov tərəfindən hazır edilir. Hücrədə yatır, lazım olan kitabları və digər ləvazimatı tədarük edilir. Mustafa Lütfi İrandan «İtilaat», İstanbuldan, «İqdam», «Məlumat» və «Sərvət fünün» kimi qəzet və jurnallar gətirdir. Bu qəzet və jurnalları oxuyurlar. Bu qəzet və jurnalları görüb oxuyan Hadi İstanbula getmək fikrinə düşür. Bunların yazı üslubu Hadiyə xoş gəlir. Ərəbcə oxumadan bir az soyuyur. Hər daim İstanbulu arzulayır. Mustafa Lütfiyə, Veysova fikrin deyir. Mustafa Lütfi deyir:

- Mən özüm də getmək istəyirəm. Maliyyə tərəfdən acizəm.

Veysov da deyir:

- O qədər xərcə imkanım yoxdur.

Hasili, Hadi özü şeirində dediyi kimi:

Oxumaqçün nə qədər dadü fəğan etdim isə,
Olmadı zərrə əsərbəxş şu istemdadım.
Dağa dersəm eşidər, sonra verər əks-səda,
Daşa dönmüslərə əks eyləmədi fəryadım.

Vəlhasil, Hadi Şamaxıda qalır. Şamaxı mühiti və ərəb dilində olan elmlər onu qane etməyir. O əsrə müvafiq mühit və alimlər

axtarır. Hadi istedad və zirəklik cəhətdən yoldaşları arasında mümtaz olur. Hər kəs Hadini tanıyır, qabiliyyətin təqdir edir. Hadinin evində olan fəqir bir ailə ziyadəsilə möhtac olduqlarından ailə rəisi Hadiyə yalvarır ki, bizim dilimizdən bir məktub yaz və bizim halımızı Şamaxı qazısı Hacı Məcid əfəndiyə bəyan eylə, o da varlılardan bir qədər pul bizimçün tədarük etsün. Bizim daha dolanmağa imkanımız yoxdur. Hadi də Füzulinin «Hədiqətüs-süəda»sı kimi qəliz, ərəb sözlərilə qarışıq, təsirli bir məktub yazır. Bu məktub Hacı Məcid əfəndiyə çox xoş gəlir və ona çox təsir edir. Hətta cümə günü Əbülqasımı gördükdə deyir: sənin bu tələbən nə qiyamətdir!.. Mənə bir məktub göndərib. Gördüyüm mollalarda onun kimi yazı yazmaq qabiliyyəti görə bilməyirəm.

Hadi bu məktub vasitəsilə bir qədər də şöhrətlənir.

Bir gün Sabir mənə dedi:

- Sənin bu tələbən Ağa Məhəmməd şair olmaq istəyir. Gəlib mənə deyir: mən nə edim ki, şair olum. Mən ona Hacı Seyid Əzimin sözün dedim. Hacı Seyid Əzim deyirdi: hər kəsdə şeir demək qüvvəsi var, bu çalışmağa mövqufdır. Bəzi adam çox kiçikliyindən çox tez şeir deyə bilir. Bəzi isə bir az gec və zəhmətlə deyir. Şeir qüvvəsi su kibidir, yerin hər tərəfində su olduğu kimi insanların da şeir demək qüvvəsi var. Bəzi yerdən bir arşından və bəzisindən əlli, altmış arşından su çıxır. İmdi səndə şeir demək həvəsi olub da çalışsan, şeir yaza bilərsən. Dedim: amma onu çox zirək görürəm. Şeir deməyə başlarsa, zənnimcə çox qüvvəli şair olar. Çünki ərəbcə və farsca da bilir.

Mən dedim:

- Bəli, çox zəkidir.

Hadinin atası Hacı Əbdüssəlim və babası Hacı Səlim yeməyə

qənaət etməzdi. Süfrələrində cürbəcür yemək olardı. Hadi də yeməyə qənaət etməzdi. Hətta özünün sözü idi: erkək atın qarnı tox gərək.

Bir gün gəlib mənə dedi ki, pişik ilə savaşdım. Pişik mənə qalib gəldi.

Dedim:

- Necə?

Dedi:

- Bibim bir nimçə aş və yanında tovuq (toyuq – N.S.) göndərmişdi. Mən dərsə gəlirdim. Aşı elə qoyub dərsə gəldim. Dərsdən sonra gedib gördüm tovuqu pişik yemiş, əli ilə ağzın silir. Qapını bərkizdim, qapı ağacın pişik üzərinə qalxırdım. Pişik bu yana, o yana tullandı. Qaçmağa yer tapmadı. Qışqırıb üzərimə elə hücum etdi ki, qapını açıb qaçmasaydım, zənnimcə məni həlak edərdi.

Hadi 1897-ci ildə Sulut kəndinə anasını görməyə gedir. Yolda at çapır, necə olursa atdan yığılır. Hadiyə bir zərər toxunmayıb. Hadi Sulut kəndinə çatıb atalığının olduğu evə gəlir, oturur. Görür ki, Sulut kəndi əhalisinin ümumiyyətlə əlin, ayağın önüb dəstəmaz suyu ilə istişfa etdikləri şeyx də buradadır. Hadi söhbət arasında yolda atdan yığılıb sağ və salamat qurtarmasın nəql edir. Azğın şeyx Hadiyə deyir:

- İti sel aparar?

Hadi fori deyir:

- Eşitmişəm həmin bu Sulut çayında sel olduğu vaxtda selə yığılmışsan, sel səni aparmayıb.

Çox acıqlı bunun üzünə baxır. Hadi deyir:

- Acıqlı baxmağa ehtiyac yoxdur. Əksi-sədadır. Sizki bu dağlarda olursunuz, onu yaxşı bilirsiniz.

Hadi heç söz əsirgəməzdi. Hər kəs olursa-olsun, ona cavab verərdi. Hadi bir gün hücrə yoldaşları ilə söhbət edərkən kəndli və şəhərli xüsusunda mübahisələri olur. Əsli kəndli olan hücrə yoldaşı deyir:

- Yaşamaqçün kənd yaxşıdır. Kənddə sadə, safdil adamlar çoxdur. Kəndçilərin şəhərlilərə nisbətən könülləri təmiz, gülləşsiz olur.

Hadi deyir:

- Şəhərdə məlumatlı, bilikli və yaşayış yolların bilən çox olur.

Hasili, bu deyir, o deyir. Axırda Hadinin mücadili deyir:

- Kəndlərdə şeyxlər yetişir, heç şəhərdə şeyx olurmu?

Fori Hadi deyir:

- Şeyx dediyin ünsür və ... ancaq kəndlərdə ola bilər, elə şeyləri şəhər yetirməz – deyib gülüşürlər.

Hadi əhalimizin çox hörmət və riayət etdiyi, əlin və əyağın öpdürdüyü, xalqın cəhalet və avamlıqda qalmasına səbəb olan şeyxlərə və din rəhbərləri olan molla və əfəndilərə düşmən idi. Hər daim bunların əleyhinə danışardı. Hətta elmi-kəlamda və fiqh kitablarında əqlə və təbiətə məfayir olan sözlərə etiraz edərdi. Bununçun Şamaxıdakı nüfuzlu molla və əfəndilər Hadini təkfir edirdilər. Belə təkfirlər Hadinin qulağına girməzdi. Hətta bir kərə elə din rəhbərlərindən biri bir məclisdə Hadiyə deyir:

- Ağa Məhəmməd! Eşidirəm sən cinni, şeytanı və mələki inkar edirsən ki, bunlar mövhumatdır. Əsla yox.

Hadi fori deyir:

- Eynül-yəqin gördüklərimi necə inkar edə bilərəm! Hər kəs deyirsə mənə böhtan deyir. Mən onlara inanıb və onları təsdiq edirəm. Necə təsdiq etməyə bilərəm ki, şeytan gözümün qabağındadır.

Yenə bir dün Hadi şairlərdən danışib şeirlərindən oxuduğu yerdə oylə din rəhbərlərindən biri deyir:

- Quranda şairlər haqqında belə deyilmiş: şairlərə azğın adamlar tabe olar.

Hadi deyir:

- Bu ayə zalım rəisləri mədh edən şairlər haqqındadır. O hədisi də görməlisən. İnnə min əşşer ləhikmətən, yəni əlbəttə şeirdə həyatı və məişəti göstərən hikmət var.

Hadinin bibisinin əri Hacı Şeyx Məhəmməd nədənsə Hadidən incimişdi. Hadi ilə danışmayırdı. Bir – iki ay belə keçdi. Hadinin bibisi Zinət xanım Hadiyə çox yalvarıb iltica etdi ki, atan yaşında bir kişidir, gedib üzr istəyib onunla barışmalısən! Hadi bibisinin xatirinə Hacıya gözəl bir məktub göndərdi. Həmin məktubda Molla Cəlaləddin Ruminin tündlik ilə güzəştlik imtizacından hasil olan gözəl bir nəticəni bal ilə sirkənin tərkibindən hasil olan sərkcənbə kibi dadlı bir məhsula oxşatmasın olduqca gözəl təsvir edib Hacıya göndərdi. Bu məktubda Hadi öz danışığının sirkəyə və Hacinin danışığının bala təsbihi etmişdi. Nəsrən belə yazılan məktub Hacıya o qədər təsir etmişdi ki, əqrəba və dostların çoxuna göstərib - Ağa Məhəmmədin bir qabiliyyətinə baxın – deyə onu təqdir edirdi. Bu məktub Şamaxıda 1899-cu ildə yazılmışdı. Bu məktub Hadinin istedad cəhətilə cəmaət arasında söhbətlənməsinə səbəb olmuşdu.

Bir gün Hadi hücrədə on iki yaş özündən böyük qohumlarından biri ilə şetrənc oynayır. Tərəfi-müqabil məğlubiyyətə yaxınlaşır. Hadi şe-şe deyə-deyə bunu sıxışdırır. Hərif darıqmış durur, şahı tərptəməyə yer tapmır. Ətrafındakı baxanlardan biri deyir:

- Şe-şe deyir, qaç da!..

Hərif Hadiyə bir sillə vurub deyir:

- Bu boyda uşağın qabağından qaçımmı?!

Hadi deyir:

- Mənim qabağımdan yox, bacarığımın qabağından qaçırsınız.

Hadi uşaqlığından əziz-xələf olub da ərköyün böyüdüyündən nadinc, iradçı, istehzaçı, bildiyini edən – hasili, ələ-ovuca sığışmayan bir uşaq idi. Zirək uşaq olduğundan dərsi tez anlayıb bir az gec başa düşən yoldaşlarına istehza edərdi. Yoldaşlarının papağının dərisin dartıb qoparardı. Hadinin zirəkliyi kimi nadincliyi də məhəllədə məşhur idi. Dərsi oxuyan kimi dinc oturmaıyb hər kəsə sataşardı. Baskallının bir atı vardı, şeki vuranda quyruğun oynadardı. Bir neçə şeki vurulsaydı təpik atardı. Hadi onun gələn vaxtın bilib küçədə durardı. Ona şeki vurardı, at da şillaq atardı. Yiyəsi Hadini söyərdi və – sənın əlindən mən bu şəhərə gələ bilməyirəm – deyərđi. Hadinin qulağına belə şeylər girməzdi. Tək at şillaqlasın. Hadi ona baxıb gülsün. At daha şəhərə gəlmədi.

Bir arvad vardı. Şekidən acığı gəlirdi. Və bir kişi vardı. Fit çalınanda acığı gəlirdi. İndi Hadi onlarla əgilməzdi. Hasili, Hadi qorxusuz, istədiyın deyən, könlünə gələnı edən. Heç kəsdən baki yox idi. Riya, tədiyyə deyilən şey bilməzdi.

Bir gün bir məclisdə söz olub danışırlar. Söz də dini və etiqadi sözlərdən olur. Orada molla da olur. Hadi bunların cümləsinə zidd gedir. Hadiyə deyirlər:

- Burada oturanların cümləsi səndən böyükdür. Sən elə dediyini deyirsən, nə böyük, nə alim tanıyırsan. Bir özünə, yaşına bax da ...

Hadi deyir:

- Böyük olub nə hünər qazanmışsınız? Ancaq on, on beş il

məndən artıq beytülxəlayə gedib gəlmişsiniz də ...

1902-ci ildə Şamaxı zəlzələsindən sonra Şamaxı əhalisi Şamaxıdan köçüb getmək fikrində idi. Kimi Bakıya və kimi İstanbula və qeyrilərinə köçmək istəyirdilər. Hadi məhəllə camaatından beş nəfər ilə şəhər naçalnikinə ərizə verirlər ki, İstanbula gedirik. Bizə izin veriniz. Bunları naçalnik müavini çağırır və soruşur ki, nə üçün İstanbula gedirsiniz? Oturunuz evlərinizi təmir ediniz. Daha əcnəbi bir məmləkətə getməyin nə mənası var!

Hadi deyir:

- Bu mühit özü bizə ağır gəlirdi. Bizi burada saxlayan evlərimiz idi. Onlar da dağıldı. İndi gedirik, hara bizə xoş gəlirsə orada yaşamağa. İndi İstanbula getmək istəyirik. Ora da xoş gəlməz, digər yerlərə köçərik.

Hadi əvvəllərdə cin, şeytan, damdabaca kimi şeylərdən qorxardı. Mən deyirdim:

- Belə şeylər yoxdur, nə üçün bunlardan qorxursan?

Deyirdi:

- Çox nadinc olub da ailəmizi gecələr incitdiyimdən bu yan-o yanda taqqıltı salıb məni qorxudardılar və yatırdardılar. İndi də özümü o qorxudan sakit edə bilmirəm.

Elə ki, Hadi məntiq oxumağa başladı, daha qorxu tamamilən xatirindən silindi. Dedim:

- Hadi, yenə qorxursanmı?

Dedi:

- Yox, qorxmayıram, cümləsin tulladım qüvvəyi-vahimənin üzərinə. Həvassi-xəmsəyi-batinə məni ayıltı.

Sonralar hər yerdə deyirdi: cin nədir, şeytan nədir, mələk nədir?.. Bunlar boş şeylərdir. Fəqət bunlar var, cümləsi bu

insanlardır. Bunların bəzisi cin, bəzisi şeytan və bəzisi mələkdir – deyərdi.

Hadi 1899-cu ildə Tibilisdə (Tiflis – N.S.) açılan sərgiyə getdi. Şamaxı şəhərindən ayrılmadı. Hadinin birinci səfəri bu idi. Hadi Şamaxıdan çıxıb Kürdəmirə getdi. Orada öz əqrəbasından olan Abdullayev Məhəmməd Şamaxıda Hadinin xatirin sevib ona ehtiram etdiyi kimi yenə Kürdəmirdə də onu qonaq saxlayıb Tibilisə yola salır. Hadi deyir:

- İndilik Tibilisə gedirəm. Bacarsam İstanbula gedəcəyəm.

Hadi Tibilisə gedir. Orada sərgini tamaşa edir. İstanbula gedə bilməyib Şamaxıya qayıdır. Sərgidə gördüklərin söhbət edirdi. Hətta deyirdi: dərvişlərin İrandan sonra ancaq Şamaxıda olmaqların zənn edirdim. Tibilisdə də çayçı dükanlarında da bunlardan gördüm və təəccüb etdim və zənn edirdim ki, harada müsəlman var isə ora dərvişsiz və mərsiyəxansız olmaz.

Hadi 1902-ci ilin avqustunda Kürdəmirə və oradan da Bakıya gəlir. Bakıdan qayıdanda Kürdəmirdə xəstələnib Şamaxıya gəlir. Gecə vaxtı gəldiyindən qonşumuz olan bir dul qadının evinə düşür. Səhər əhvalatı bilib ora getdim. Gördüm Hadi bərk qızdırmalıdır. Evimizə gətirdim. Abbas Səhəti çağırırdım. Səhət isə – buna soyuq dəyib, küpə qoymaq lazımdır – dedi və aptekdən dərman yazdı. Hadi iki-üç gün yatıb səhət tapdı. Dedim:

- Hadi, Bakıya nə üçün getmişdin?

Dedi:

- Bir yerdə dayana bilmirəm. Şamaxı mühitinə də qane ola bilməyirəm. Bakını gördüm. Yaxşı evlər, dolu mağazalar var. Hamısının sahibi var, öz əllərindədir. Bizim nəsibimiz ancaq tamaşa etmək imiş.

1898-ci ildə Hadinin beşikkəsməsi və adaxlısı olan əmisi qızını on iki yaşında olduğu halda əmisi arvadı getdiyi Hacinin oğluna verir. Hətta Hadidən başqa bunun valisi olmadığından islam şəriətində bələcə olmamış valisiz qızın nikahı caiz olmadığına görə Hadini də nikah məclisinə hazır edirlər. Bu məsələ Hadiyə nə qədər ağır gəlsə də bunu Hadi ürəyində gizlədir və heç bir narazılığın izhar etməyir. Sonralar bəzi şəirlərində görüldüyü kimi və Ağdaşda əmisi arvadının üz bəüz üzünə dediklərindən məlum olur ki, bu hadisə Hadiyə nə qədər təsir edibmiş.

Hadi 1903-cü ildə tamamilən Şamaxıdan yığışib Kürdəmirə gedir və orada məktəb açır. Hadi məktəb açıb uşaqlara dərs dediyi kimi günortadan sonra ərəbcə oxumaq istəyən böyük tələbələrə də ərəbcə dərs deyir. Hətta onun tələbələrindən çirhanlı Əhməd bu halda Çirhanda müəllimdir. Özü də əməkdar müəllimlik ilə adlanıb pristalni nəfisiyyəsi ilə də təltif olunmuşdur. Hadi Kürdəmirə gəldikdə əqrəbələrindən olan Abdullayev Məhəmməd və Hacı Məcid əfəndinin təzyiq və təhqirindən nifrət edib mollalığı buraxıb da gedib Kürdəmirdə ticarət ilə məşğul olan Hacı ağa əfəndi ziyadəsilə Hadini himayə edirlər. Hadi Kürdəmir məscidinin hücrəsində həm özü və həm də onun məktəbi olur. Kürdəmirdə olduğu vaxt məşhur nəqqaş Mirzə Cəfər, Ərəstu bəy, Sadiq bəy və Abdullayev Məhəmməd ilə boş vaxtlarında müsahib olub söhbət edirlər.

«Həyat» qəzeti intişarə başladıqda Hadi mənzum və mənsur olaraq gözəl məqalələri ilə özün göstərir. Hadi Kürdəmirdə olduğu vaxt «Həyat» qəzetinə məqalələr yazırdı. Hətta mənə yazdığı bir məktubunda yazmışdı ki, «Həyat» idarəsindən pulsuz qəzet aldığım kimi ayda iyirmi beş manat da pul alıram. Hadi Kürdəmirdə olduğu vaxt Abdullayev Məhəmmədin dükanında

olduğu halda bir şişə bununçun qanyak (konyak – N.S.) gətirirlər, üstündə belə yazılmış: haza qanyakü ali... ..

.....
Kürdəmirdə olduğu vaxt müsahibi Məhəmməd Hadiyə deyir:

- Hadi! Yaxşı yazırsan, ancaq İsmayıl bəy Qasprinski öz «Tərcüman» qəzetəsində səni tərif etmədikcə doğrusu mən də səni təqdir etməyəcəyəm.

Hadi avropalıların ərəb qiyafəsində olaraq ərəb ölkələrinə soxulmasın gözəl bir halda təsvir edib «Həyat» qəzetəsində çap etdirmişdi. İsmayıl bəy də bu mənzuməni özünün «Tərcüman» qəzetəsində çap edib altından bu sözləri yazmışdı: hər kəs nə deyirsə desin!.. Heç vaxt belə şairi olan bir millət olmaz.

Bu nömrəni Məhəmmədə göstərir. Məhəmməd də deyir: indi həqiqətdə böyük şair olmağın təsdiq etdim.

Hadi Kürdəmirdə olduğu vaxtda 1905-ci ildə çar tərəfindən oktyabr manifesti verilir. Cümə günü camaat cümə namazı üçün məscidə cəm olan vaxtda Hadi minbərə çıxıb həmin manifesti camaata şərh və izah edir. Məsciddə olan bir türkiyəli deyir:

- Minbər ancaq Allah hökmün söyləməkçüdür, sən dediyin sözlər isə qəzetə sözləridir.

Hadi deyir:

- Hər şeyi tərsinə anladığınız üçün tarixinizi görməyib bu hala qalmışsınız. Minbər əvvəl vəz olunduqda həyati, məişəti məsələləri söyləməkçün vəz olunmuşdur. Sonra şəxsi-qərəz sahibləri meydana çıxıb camaatı həyatdan, məişətdən izaqlaşdırdılar. Odur ki, istebdad altında əzilirsiniz. İstebdadın zülmin görməyirsiniz və görmək də istəməyirsiniz.

Sonra Həştərxanda Mustafa Lütfi tərəfindən «Bürhani-tərəqqi» qəzetəsi nəşrə başladığıda Hadini Mustafa Lütfi Həştər-

xana çağırır. Hadi də oraya gedib «Bürhani-tərəqqi» qəzetəsində mühərrir olur. «Füyuzat» nəşrə başladıda Əli bəy Hüseynzadə Hadini Bakıya çağırır. Hadi Bakıya gəlib «Füyuzat»da çalışır. Hadi 1908-ci ildə Şamaxıya gəlir. Ağısuya gedib çayçı dükanına düşdükdə bir şəxs gəlib Hadiyə deyir:

- Əqrəbanızdan Hacı Sədrəddinə göndəriləsi bir bürni (bəni – N.S.) alça mürəbbəsi var. Onu aparıb Hacı Sədrəddinə verə bilərsənmi?

Hadi deyir:

- Bəli, apararam.

Bir bürni yaxşı, əla bişmiş alça mürəbbəsi gətirib Hadiyə verir. Hadi bürnini açır, bir neçə qaşığı götürüb yeyir və deyir:

- Bu Hacı malı deyil. Bu, ədib və şair malıdır. Hacıların malı gomuşun baş ətidir.

Hadi həmin mürəbbə bürnisin götürüb Şamaxıya Əbülqasımın evinə gətirir. Səhhət və Sabiri də çağırırlar. Əbülqasımın evində gecəni də keçirirlər. Söhbət isə şeir və şairdən düşür. Səhhət və Hadi Hacı Seyid Əzimi tənqid xüsusunda çox əbərli gedirlər. Səhhət deyir:

- Hacı Seyid Əzim çox qüvvəli şairkən heç dalın-qabağın gözləməyib özünə və özgəyə böhtanlar deyib. Şamaxını tərif etdiyi halda cavanlarına – hamıdan yaxşı budur kim yumşaq suları var – deyə Şamaxı cavanlarına haqsız böyük ləkə vurub. Rəhmətulla əfəndiyə yazdığı həcəvində isə o əfəndi xanlıqda olurdu. Onun oğlu da orada olub heç Şamaxıya gəlməyib. Hacı Seyid Əzim də heç xanlığa getməyib. Hərgah xanlığa gedib xanlardan bir xeyir görsə idi, sair bəyləri tərif etdiyi kimi xanları da tərif edərdi.

Hadi isə deyir:

- Zənnimcə, Hacı Seyid öz məqamına, şairliyinə və elminə baxıb qiymət qoymayıb. Ancaq kefinə çatdığını yazıb. Bu oxunacaq, buna diqqət olunacaq.

Bunları gözləməyib deyib bu şeiri oxudu:

O degil şair ki, şeirin ehtiramın bilməyə
Dəbi-şair eyləyə, amma məqamın bilməyə.
Şeir hikmətdir, bəsi alidi qədri şairin,
Heyf ola şair əgər qədrin kəlamın bilməyə.

Sabir dedi:

- Hacı Seyid Əzim xüsusi şəxslərə yazdığı mədhiyyələrdə elə böyük hünərlər göstərib ki, ümum üçün yazdıqlarından çox-çox artıqdır. Hər halda bəyləri, polis və miravusudyada olan əlaqələri həcv etməkdə böyük cürət göstərmişdir. Vaxtında Hacı Seyid Əzimin həcvindən hər kəs ehtiyat edib çəkinərdi, zira üstü örtülü keçməyirdi. Şaxbaşax adı ilə deyirdi.

Nə isə, gecəni belə söhbətlər ilə keçirdik. Səhəri Hadi Hacı Sədrəddini bazara gedən vaxtda gördü. Hacı Hadini görəndə kimi onun ilə görüşüb əhvalın soruşdu. Hadi dedi:

- Ağsuda mənə bir bürni alça mürəbbəsi vermişdilər ki, bunu Hacı Sədrəddinə ver. Mən ondan bir qədar Ağsuda yedim, mabəçisin də bura gətirdim. Sənin sağlığına onu yeyib yaxşı söhbət etdik.

Hacı heç dinməyib getdi. Bir-iki gündən sonra Şamaxının Qrasni ulisasında məşhur istehzaçı Şamaxı taciri Hacı Əli Abbas bəy ilə təsadüf etdik. Hadini Hacı bəy görəndə kimi gəlib görüşdü və başladı:

- Hadi əfəndi! Bağışlanız! Nəredə oxumuşsunuz və hanki fakültəni qurtarmışsınız?..

Hadi dedi:

- Sizin kimi tacirlərin sayəsində Şamaxının rütubətli hücrələrində təhsil almışam!

Hacı bəy – anlaşıldı, anlaşıldı – deyə-deyə düz getdi.

1909-cu ildə iyul ayında Hadinin ikinci bibisi, Hacı Sədrəddinin yoldaşı vəfat edir. Hadi Sədrəddinə bu xüsusda mənzum gözəl bir mərsiyə yazmışdı. Nə fayda bu mərsiyə əldə yoxdur.

Hadinin əqrəbalarından iki bibisinin ərləri Hacı Şeyx Məhəmməd və Hacı Sədrəddin və atasının xalası oğlu Hacı İsmayıl və bacısının əri Məşhədi Rəhim Hadidən xoşlanmazdılar. Hadi qadın azadlığına dair hər yerdə danışdığı kimi bunların da şaxbaşax üzlərinə deyirdi:

- Siz özünüz istədiyiniz yerləri, hətta Ərəbistanı və İrani da dolaşırsız, bibilərimi və bacımı nə üçün evdə dustaq edib saxlayırsız? Siz Bakıda, Həştərxanda, Yarminqalarda, Moskvada və qeyrilərində teatr, kino, sirk, hətta kazino görürsünüz, onlar isə evdə dörd divardan başqa bir yer görməyirlər, onlar da insandırlar. Gərək gəzsinlər, dünyanı görsünlər.

Bunlar Hadiyə vaxtilə köməklik edib İstanbula və ya Misirə göndərmədiklərindən hər daim bunları görəndə bunlara tənə vurardı. Ona görə bunlar Hadidən həmişə rəncidə olarlardı. 1906-cı ildə Hacı Şeyx Məhəmməd Məkkəyə gedib gələndən sonra Bakıda Hadini görür, əhvalın soruşur. Hadi deyir:

- Gedib Ərəbistanda iki min manat xərclədin gəldin, kimə xeyir oldu. O pulu vaxtilə mənə versəydin, mən gedib oxuyardım. İndi isə millətə böyük xidmətim olardı. İndi bax gör millət qarşısında məsul kimdir və bu məsuliyyəti hiss edirsənmi?

Hacı Şeyx Məhəmməd isə bu sözlərdən rəncidə bu sözləri daim təkrar edərdi. Deyərdi: mənə gör nə deyir?..

Hacı İsmayıl Bakıya gəldikdə gedib «Füyuzat» idarəsində

Hadini görür. Hadi bunu gören kimi deyir:

- Sizə bu qədər dedim ki, məni göndəriniz gedim oxuyum gəlim. Amma hər ildə ramazanda o pulları verdiniz Hacı Məcid əfəndiyə ki, sizi cənnətə aparsın. İndi isə o məsuliyyəti hiss edə bilərsinizmi?

1908-ci ildə Türkiyədə inqilab hərəkatı başlandı. Bu inqilab hərəkatı 1909-cu ildə canlanır. Həmin ilin axırında Hadi İstanbula gedir. Orada «Tənin» qəzetəsində çalışır. Burada da Türkiyə mühiti Hadini qane edə bilmir. Zira onun əvvəldən olduğu kimi fikri və arzusu qadın azadlığı idi. Hadi öz azad fikrini danışmağa, yazmağa burada da bir mövqe tapa bilmir. Nəhayət, çəkinmədən qadın azadlığı mövzusunda bir məqalə yazır və İstanbul qəzetəsinin birində çap etdirir. Bu məqalə Türkiyə hökumət polisinin fikrini cəlb edir. Hadini bir neçə dəfə bu yan, o yana çəkirlər. Axırda Hadinin çıxışı və yazıları üstündə onu İstanbuldan sürgün edirlər. O, Salonikə gedir. Hadi Salonikdə daha da pis həyat keçirir. Hadi özü belə nəql edirdi:

Salonikdə naçar qalıb hamballıq edirdim. Nə isə, məni yunan xəfiyyə və polisi Türkiyə casusu zənn edib tutdular. Paroxoda gətirdilər. Gördüm məni dənizə atmaq fikrindədirlər. Bu yan, o yana baxdım. Paroxodda bir-iki keşiş gördüm. Gəlib bunlara dedim ki, Həzrət İsa İncildə demişdir: hərgah bir bərk darlıda düşər isəniz, gedib bir qapını döyün və oradan sizə cavab verərlər. Mən də indi haqsız yerə həlak müqabilindəyəm. İsa dediyi qapını döyüb sizdən imdad istəyirəm – deyib və bir neçə incil ayələrinə onlara oxudum. Keşişlər isə məni saxladılar. Sonra bir qadın gördüm, mənim halıma ziyadə rəhmi gəldi. Buna dedim:

- Mənə rəhm edirsənsə, mənə kömək et!

Dedi:

- Nə təhər sənə kömək edim?

Dedim:

- Bu kağızı Rusiya konsulluğuna yetirəsən.

Konsula şeir ilə bir ərizə yazmışdım. Qadın kağızı alıb paroxoddan çıxıb getdi. Bir saat keçmədi. Konsul tərəfdən məni arayır. Məhəmməd Hadi!..

Fori yugürüb dedim:

- Mən.

Məni alıb avtomobillə gətirdi. Bununla bərabər konsulun yanına girdim. Konsul mənə yer göstərdi və dedi:

- Bir neçə gün burada qala bilərsən.

Hər gün manat əlli qəpik mənə pul verdi. Beş dün burada qaldım. Sonra mənə dedi:

- Daha bundan artıq səni saxlamağa ixtiyarım yoxdur. İndi hara desən səni göndərə bilərəm.

Mən dedim:

- Məni Batuma göndər. Oradan da Bakıya göndər.

Konsul dedi:

- Batum uzaqdır, səni Rusiyanın yaxın şəhərinə göndərə bilərəm. Bura yaxın Odessadır, səni ora göndərəm.

Məni Odessaya göndərdi və on manat da pul verdi. Mən Odessaya gəldim. İndi mən nə edim -deyə Odessanın bazarında gəzirdim, fikirləşirdim nə edim, hara gedim, kimə dərdimi deyim. Bu halda bazarda bir çayçı dükanı gördüm. Ora gəldim, içəri girdim. İçəridə on beş-iyirmi adam vardı. Bunlara salam verdim, keçib bir tərəfdə oturdum. Bir az sükutdan sonra sözə başladım.

Dedim:

- Ağalar, mən özümə görə oxumuş və ədəbiyyatçı bir

adamam. Sail, dilənçi deyiləm. Bədbəxtlik olaraq başıma belə fəlakətlər gəlib. İndi Salonikdən gəlirəm. Bakıya getmək fikrindəyəm. Yol xərci olaraq bir az paraya ehtiyacım var. Buna görə sizdən müavinət istəyirəm.

Bunlardan bir oğlan gəlib yanıma dedi:

- Əfəndim, bunlarda sizə kömək etməkçün elə adam yoxdur. Ancaq sizi apararam bir adamın yanına ki, o adam varlı və hümmətli adamdır. Sizin kimi adamlara həmişə kömək edəndilər.

Belə deyib fayton çayırdı. İkimiz də faytona oturub böyük bir imarətin qabağına gəldik. Ev üç mərtəbə idi. Mənə dedi:

- Düş, üçüncü mərtəbəyə çıx. Özün görüb əhvalatı deyərsən.

Hadi deyir:

Faytondan düşüb üçüncü mərtəbəyə çıxdım. Dəhliz qapısını itələdim, gördüm açıqdır. Dəhlizdən keçdim gördüm böyük bir zaldır, amma adam yoxdur. Bu yan, o yana baxdım, gördüm miz üstündə kitablar var. Mizin yanına gəlib gördüm mənim «Firdovsi-ilhamat»ım burada kitabların üstündə durub. Kitabı burada belə gördükdə ürəyim şad oldu. Kitabı götürüb baxdım. O biri qapı açıq bir adam içəri girdi. İçəri girən kimi tünd hal ilə çağırıb dedi:

- Sən kimsən?.. Burada nə edirsən, səni kim bura buraxdı?..

Qiyafəsindən və danışığından evin xadimi bildim. Fori dedim.

- Mən bu evin sahibiyəm.

O dedi:

- Necə, bu evin sahibisən?

Dedim:

- Ayrı söz lazım deyil, ağanı bura çağır!

Getdi. Bir dəqiqə keçmədi xoş sima, cavan bir oğlan ilə gəldi. Əlimdə «Firdovsi-ilhamat» bunun qabağına yeridim, salam

verdim. Salamı alıb:

- Bağışlayınız, siz kimsiniz?

Dedim:

- Mən bu kitabın mühərriri Məhəmməd Hadiyəm.

Kitabı aldı, şəklin açdı. Bir mənə baxdı, bir də şəkilə baxdı. Bir az durduqdan sonra məni qucaqlayıb gözlərimdən öpdü və dedi:

- Allah mənim arzularımın cümləsin belə müəssər (müyəssər – N.S.) edəydi. Çox arzu etmişdim ki, bircə bu kitabın sahibin görəydim, indi gördüm. Arzumun müəssər olmasına çox təşəkkür edirəm. Buyur əyləş.

Sandalya üzərində oturdum. Diqqət ilə üst-başına baxdı. Dedi:

- Haradan gəlibsən?

Dedim:

- Başına çox qəziyyə gəlib. Salonikdən gəlirəm. Üç saat olur ki, paroxoddan düşmüşəm.

- Əyləşiniz, gəlirəm – deyib getdi. İyirmi dəqiqə ola-olmaya qapı açıldı. Gördüm bayaqkı xadim əlində bir çamadan gəldi. Mənə dedi:

- Buyur, gedək!

Mən də durdum. Bunun ilə pilləkandan düşdüm. Küçəyə çıxdıq, bir az getdik. Oradakı dəllək dükanına girdik, orada üzümü qırxdılar. Bayıra çıxdıq, fayton çağırıldı. Faytona oturub getdik hamama. Hamamda yuyunub çıxdım. Çamadanı açdı. Çamadandan alt və üst paltarını çıxardı. Mənə dedi:

- Bunları geyəcəksiniz. O əlbəseniz yaxşı deyil.

Mən də alt paltarın geyib tazə və gözəl kostyumu geyindim. Tazə palto və ayaqqabı da çıxarıb verdi. Mən də başdan ayağa təmiz, yaxşı paltar geyinib hamamdan çıxdım. Yenə faytona

oturub evə gəldik. Çay, yemək əsnasında bir qədər başıma gələndən danışdım. Gözləri doldu. Bir neçə damcı yaş da töküldü. Hasili, bir həftəyə qədər bunun evində müsafir oldum və çox ehtiram gördüm. Bir gün mənə dedi:

- Fikriniz nədir? Mənim fikrim isə sizi həmişəlik burada saxlamaqdır. Bu ev, bu siz!

Mən dedim:

- Xayr, mən Bakıya gedəcəyəm! İzin veriniz, mən gedim.

Dedi:

- Nə qədər bu evdə qalsanız, mən sizə xidmət edəyəm. İndi ki, sizin xahişiniz getməkdir, onu siz bilirsiniz...

Nəhayət, Bakıya qayıtmalı oldum. Səfər tədarüku görüldü. Mənimçün Batuma bilet alındı. Bununla görüşüb xüdafiz etdikdə əlimə bir paket verdi. Yolda açdım. Gördüm beş yüz manat pul. Nə isə, Batuta gəldim, oradan da Bakıya gəldim.

Hadi Bakıya gəldikdən sonra həyatı çox pis keçir. Arzularının boşa çıxması Hadidə bir ümitsizlik və bir bədbinlik törədir. Hadinin belə fəlakət günlərində dərş yoldaşı Səmədzadə Həbibin atası Yusif Şamaxıdan Bakıya gəlir. Hadini belə acınacaq halda görür. Çox təəssüf edir. Nə isə, bir neçə gün Hadi ilə Şamaxıya qayıdır. Hadi yoldaşı Yusif ilə mənə bir məktub göndərmişdi. İstanbula getməsin, orada keçirdiyi ağır günləri, İstanbuldan nəfi olunmasını, Salonikdə nə hallar görməsin nəzmən gözəl təsvir etmişdi. Nə faidə ki, evimiz kimi o məktub da Şamaxı vəqiyəsində cəhalətə qurban oldu. Hadi məktubu belə başlamışdı:

Bu gün ey möhtərəm Əbülqasim!

Ey nekin vətəndə almasıml! ...

Mən bu məktubu Şamaxıda ali ibtidai məktəbdə imla deyib yazdırmışam. Yusif deyirdi ki, Hadi həmin məktubu mənim yanımda ağlaya-ağlaya əlinə qələm alıb bir saat çəkmədi ki, yazdı, mənə verdi.

Hadi Bakıda bir istinadgah tapa bilmədi. 1914-cü ildə cahan müharibəsi başlanır. Cahan müharibəsinə Qafqaz müsəlmanlarının burjyaziyası tərəfindən çar Rusiyasına köməkçün ... diviziya tərtib olunur. O dəstənin içərisinə doqquz ... də daxil olur. Hadi də Qarabəgin vəsatət və təşviqi ilə Karpata gedir. Karpat müharibəsində bəz (bəzi – N.S.) gördüklərin və öz əhvalın Şamaxıda mənə və bacısı oğlu Süleymana yazırdı. Mənə nəsr ilə yazdığı məktubunda Hacı Şeyx ilə Hacı İsmayılın nifrətinə müqabil Karpatda olan bir doktor müsəlman qadının Hadiyə etdiyi hörmət və ehtiramını müfəssəl yazırdı. Məktubun axırında belə yazmışdı: Sərvətdar əqrəbam mənə nifrət edirlərsə də buna müqabil olaraq öz millətimin aləm və kamal sahibələri olan təbib və təbibələrindən hörmət və riayət görürəm. Mən də öylə cahillərin hörmət və ehtiramından xoşnud olmaram. Mənim istədiyim hal sahibləridir. Vəssəlam, əlinizi sıxıram!

Bacısı oğlu Süleymana nəzmən belə yazmışdı:

Rust olseydim atın layiq görərdi qiymətə,
Çünki nifrəm validin şayəstə gördü nifrətə.
Pusti-heyvan taciri bilməz bəhayi-rəhbəri,
Qədri-zər zərgər şinasəd, qədri-gövhər gövhəri.
Altunun qədrin nə bilsin, anlasın ahəngəran,
Altunu anlar, bilər qiymətşünasani-cahan.
Hacı Tərxan yağı olsam anlar idi şeyxana,
Yaxı Dilman turşusu olsam verərdi çox bəha

Hacı İsmayıl anlar həp kəfənlik ağıdan,
Fikri müzlim olduğu halda köçər afaqıdan.
Mən kəfənlik ağmıyam Veys oğlu olsun müştəri,
Mürdədillər anlamaz canbəxş olan Hadiləri
Mən nə yağəm, nə kəfən, nə pust, mən hal əhliyəm.
Məqsədim xoş milliyyətdir aman əhliyəm.
Çünki mən hal əhliyəm,ərbabi-hal anlar məni,
Mən bir insanəm ki, əsbabi-kəmal anlar məni.

Hadinin yeznesi Məşhədi Rəhim papaqçı idi. İldə bir dəfə Buxaraya səfər edib oradan dəri alıb Şamaxıya gətirərdi və Şamaxıda papaq tikib satardı. Hacı Şeyx Məhəmməd isə Şamaxıdan lavaşana, armud və alma qaxı alıb Məkəredə, Qazanda, Hacı Tərxanda satardı. İrinburqdan (Orenburq – N.S.), Hacı Tərxandan yağ alıb Bakıda satardı. Dilman kəndi Şamaxının uyezdlərindən çox lavaşanası olan bir kənddir. Hacı İsmayıl da arşın malı taciri idi. Moskvadan və Məkəredən arşın malı alıb Şamaxıda satardı. İmdi Hadi üçünə birdən nifrət və hücum edir. Hadinin bəzi şeirlərində, görüldüyü kimi bu şeirində də sərvət və kapitalla nifrəti açıq və aydın görünür. Hətta mənə yazdığı məktubunda belə yazmışdı: onlar mənə nifrət etsələr də kəmalıma nifrət edə bilməzlər. Amma mən onların özlərinə nifrət etdiyim kimi sərvət və kapitallarına da, hətta dünya kapitalına və kapitalistlərinə də nifrət edirəm.

Hadi Karpatdan qayıtdı. 1918-ci ilin may ayında Hadini Gəncədə (indiki Kirovabadda) gördüm. Abbas Səhhətin xəstə olmasını Hadiyə dedim. Hadi ilə bərabər Abbas yatdığı evə getdik. Hadi Səhhəti yataqda uzanmış görüb dedi:

- Bu kapitalistlər dünyanı bərbad etdilər. Bu vuruşma, bu

qaçqın, bu xəstəliklər tamamilə onların məfkurə və arzularının məhsulat məşuməsidir. Bir ovuc kapitalist bu vüsətli dünyanı insanların başına təng edib təmamilə cəhənnəm etmişlər – deyib oturdu.

Bir az Karpat müharibəsindən danışdı. Hadi gördü ki, Səhhət sözün dəyişir, düzgün danışa bilməyir, mənə göz elədi ki, gedək. Durub xudafiz etdik, küçəyə çıxdıq. Hadi dedi:

- Səhhətin əhvalı yaxşı deyil. Sabir getdi, bu da getməkdədir.

Mən Ağdaşa qayıtdım. Daha o gündən sonra Hadini görə bilmədim. 1919-cu ildə iyul ayında Hadi Ağdaşa məni görməyə gəlir. Mən o vaxtda Şamaxıda oluram. Hadini əmisi arvadının evinə aparırlar. Əmisi arvadı buna deyir:

- Ağa Məhəmməd, xoş gəlmisən! Maşallah, böyük kişi olusan, sözlərin, yazıların qəzetələrdə yazılır, bəzi işlərini də eşidirəm. Onları tərk edib əqilli-başlı bir yanda oturub yazılarını yazasan.

Hadi deyir:

- Mənə hər nə etdin, sən etdin! Mənim namizədimi qeyriyə verdin, mən də belə oldum. İndi mənə nəsihət edirsən?

Və buna dair bir para sözlər deyir, durub gedir. Hadini Ağdaşda şamaxılı tanış və yoldaşları cümə günü məscidə aparırlar. Hadi məscidə gedir. Məscid imami cümə namazın qılıb minbərə çıxır və ərəbcə xütbə oxuyur. Xütbədə keçmiş peyğəmbərlərin olmasın, dünyanın etibarsızlığın göstərir və çox namaz qılıb ibadət etməyi və sünni əhlinin nıcatına dair cümlələr oxuyur. Namaz qurtardıqdan sonra Hadinin tanışları Hadidən minbərə çıxıb bir neçə söz camaata deməyini rica edirlər. Hadi minbərə çıxıb deyir:

- Camaat! Bu məsciddə oxunan xütbəni eşitdiniz! Xütbə

ərəbcə olduğuna görə siz onu zənnimcə başa düşmədiniz. Sizə bir məsəl diliyim. Molla Cəlaləddin Rumi məsnəvisində təmsil yazır. Deyir ki, bir vaxt bir çaqqal necə olursa bir şəhərə gəlib boyaqçı dükənə girir. Orada boyaq küpünün birinə düşür. Bu küpdən qalxıb o birisi küpə düşür. Hasili, bir neçə cür rəngli küpə düşüb çıxır. Axırda böyük bir zəhmətlə dükəndən çıxıb qaçır. Gedib əvvəlki olduğu meşəyə girir. Günəşin işığı buna dəydikcə bunun tükələri rəngbərəng olaraq parıldayır. Orada olan çaqqallar bunun ətrafına yığılıb deyirlər: bu nə haldır? Yoldaş! Haradan belə bu rənglərə boyandın? O yeri bizə də göstər, biz də sən kimi olmaq istəyirik. Bu küpə düşmüş çaqqal deyir: xeyr, mən sizin kimi çaqqal deyiləm. Mən tavusam. Bir mənim tükərimə baxın, günəş işığı dəydikcə görün necə parıldayır!.. Çaqqal deyir:

- Nə edək, sən bizim rəisimiz, başçımız ol!.. Beləliklə, gündüz keçib gecə olur. Gecə olduqda çaqqallar ulaşmağa başlayır. Bunların səsinə eşidib bu gecə düşməmiş çaqqal da ulayır. Bunun ulamaq səsinə eşidən çaqqallar bunun yanına gəlib - ey hərif, sən də bizim kimi çaqqalsanmış, ancaq tükünü dəyişmişsən!.. Sən bizi aldatmışsan – deyib bu çaqqalı döyüb qovurlar.

İndi, yoldaşlar. Bu xütbə oxuyan hərif də sizi aldadır. Çaqqal kimi köhnə, ədavətli, tərəqqiyə mane, həqiqi insaniyyətə zidd sözlər oxuyur. Siz onu başa düşmədiniz. O, ərəbcə deyir: elmi-əbdan, elmi-sənaye, elmi-siyasət-hasili insanlığa dair elmlər bizə gerek deyil. Biz gerek gecə-gündüz namaz qılaq, ağlayaq, sünni və şiə sözləri aramızdan çıxmaya. Baxınız, bu cahan müharibəsinin topları hər kəsi ayıldı. Bu böyük inqilab hər kəsin hüququn özünə tanıtdı. Böylə mollalar isə yenə çaqqal kimi əski ulamaqla ulayır. Gəlib minbərə çıxıb millət arasında ədavət

sözləri deyir. Elm, maarif, insaniyyət yolların üzünüə bağlayır. Qardaşlar, ayılınız, məktəb və maarif ocaqları yaradınız – deyib minbərdən düşür.

Bəzi mollanümələr Hadiyə hücum etmək istəyirlər. Hadinin tanışları onlara mane olur. Hadiyə heç bir söz deyə bilmirlər. Hadi Ağdaşdan Kürdəmirə qayıdır. Əski dostu Abdullayev Məhəmmədin evində müsafir olur. Bir-iki gündən sonra Bakıya gəlmək istəyir. Məhəmməd ilə bərabər moqifə (stansiyaya) gəlir. Görür orada polis nəfərləri durub stansiyanı gözləyirlər. Hadi xəbər alır ki, nə var? Deyirlər, Nəsib bəy bu vaqondadır, Bakıya gedir. Hadi gəlib Nəsib bəyin mindiyi vaqona minmək istəyir. Polis nəfərləri isə buna mane olurlar. Hadi bərkdən qışqırıb deyir: - Nəsib bəy, Nəsib bəy! Bu itlərini qoyma, mən vaqona minmək istəyirəm. Onlar mane olurlar.

Məhəmməd Hadi doğulmamış ikən onun bir bacısı və bir qardaşı vəfat etdiyinə görə Hadi dünyaya gələndə o çox əziz və istəkli saxlanmışdı. Hadinin yaşca atasından kiçik bir əmisi, iki bibisi və nənəsi tərəfindən o qədər əziz və ərköyün saxlanmışdı ki, qucaqdan yerə düşməzdi. Atası və əmisi şamaxılılar arasında nüfuzlu olduqlarından əmisi hər daim gecələr cavanlar yığıncağı olan otaqlara gedəndə üç yaşında olan Hadini də qucağında aparardı. Otağa yığılanlar da Hadini çox sevirdilər. Beləliklə, böyüyən Hadi kimsədən söz götürməyən, düşündüyün danışan, riya və təqiyə bilməyən bir zat idi. Hərəkətində və danışığında kimsədən çəkinməzdi. Ziyadəsilə nadinc, ələ və ovuca sığışmayan bir uşaq idi. Atası, əmisi və nənəsi vəfat etdikdən sonra böyük bibisi Zinət xanım Hadini çox əziz saxlayıb, məscid hücrəsində olan vaxtlarda nahar və axşam xörəgin hazır edərdi. Hadi bir qədər ərəb dilindən və dini kitablardan məlumat

aldıqdan sonra Mirzə Fətəli kimi ərəb dilinə, adətinə və rəislərinə çəkinmədən etirazə başlamışdı. Şərqi bu qədər geridə qalmasın ancaq ərəblərin Şərqi istila edib də özlərilə bərabər gətirdiyi din və ayəni də bilirdi. Çox vaxtlarda hətta hücrədə oxuduğu vaxtlarda da deyərdi: uşaq doğulduqda qulağına ərəb dilində azan oxudub dua edirsiniz. Nə qədər mənəsin bilmədiyi ərəb dilində namaz, dua, hətta kəbini, nikahı və alış-verişi də ərəb dilində etdirirsiniz. Bu kərtənkələ, ərəb dovşanı və siçan yeyən ərəblər din və məzhəb adı ilə əqlimizi, kökümüzü, ənənəatımızı və tamam varlığımızı yadımızdan çıxarıb tam mənəsi ilə bir ərəb etmək fikrinə düşüblərmiş. Yaxşı yazanlarımız da ərəbcə yazıb oxuyurlar.

Hərçənd Hadi din əleyhinə aydın bir şey yazmamış isə də çəkinmədən din əleyhinə danışardı. Buna görə Hadinin əqrəbasından hacılar və məşhədilər ondan xoşlanmazdılar. Hadi Karpatdan bacısı oğluna yazdığı kimi Hadiyə nifrət edərlərdi. Hadi də onlara nifrət edərdi.

Hadi atası kimi ortaboşlu, xoş simalı, iri, qara gözlü, şirin və fəsih sözlü bir şəxs idi. Özü dedi ki kimi məfkurəsi, ideyası, arzusu millətin ayılması və qadınların çarşabdan azadə gəzməklərində idi. Həmişə deyərdi: şərq qadınların açıq, azadə gəzən görsəm, istiqbaldakı ümidimin tamamilə hasil olmasına inanaram.

Hadi bir dəfə Kürdəmirə gəlib küçə qapısının döyməmiş bacısı olduğu həyətdə ... və həyətdə də bacısından başqa ayrı qadınlar varmı. Həyətdə girən kimi kimdir, bu kişi kimdir? – deyə, deyə qadınlar həyətdən qaçır. Hadi deyir: Mən də sizin kimi bir insanam. Mən yırtıcı bir heyvan deyiləm. Məndən nə üçün qaçırırsınız? ... sizin qayğınıza qalan, dili və qələmi ilə hüququnuzu

müdafie edən bir qardaşınızam gəlirəm, mənə – xoş gəlmiş-siniz – deyiniz! Məndən nə üçün qaçırsınız? – deyir. Bu əhvalatı ... ərleri eşidib Hadidən rəncidə olurlar.

Fr. 1623

ƏLABBAS MÜZNİB

**TÜRKÇƏ YAZILAN TƏRCÜMEYİ-HALIMIN MÜXTƏSƏR
T Ə R C Ü M Ə S İ**

1882-də Bakıda yoxsul bir ailədə doğulmuşam. Atam Mütəllim daş yonmaqla bir böyük külfət saxlardı. Böyükdə köhnə üsul üzrə açılmış mollaxanaya verilmişəm.

1892-də böyük xolera zühur etdikdə mollaxanadan çıxıb bağa qaçmışıq. Bağdan qayıtdıqda xarrat şagirdi olmuşam. Sonra da dənizçiliyə, daha sonra arababəndliyə girmişəm. Arababənd zamanında sosialist hərəkatının vücuda gəldiyini bilib onlarla iştirak edib intibahnamələr paylamışam.

1905 inqilabından sonra mətbuat nəşrə başlanmış, mən dəxi arababəndlik etdiyim halda qəzetə və məcmuələrdə iştirak etmişəm. 1908-dən etibarən arababəndliyi buraxıb «İttifaq» qəzetəsi idarəsində çalışıb ayda 12 manat maaş almışam.

1909-da «Zənbur» məcmuəsinə baş mühərrir olmuşam. 1910-da 18 dekabra qədər «Hilal» qəzetəsini nəşr etmişəm. «Hilal»da «Əkinçi» sərlövhəli şeir, «Nə etməliyik» sərlövhəli baş məqalə yazdığımdan birinci nömrəsi müsadirə olunub özümü də polisə aparmışlar. Təqsirnamə verilib beş yüz manat nəqdin zəmanətilə məni buraxdılar.

1911 yanvarın 22-də «Hilal» bağlanıb yerinə «Şəhabi-saqib»i nəşr etdim. Bunu da 1911-də martın 19-da qapadılar və haman gecə evimə jandarma tökülüb özümü də həbs etdilər. Məzkur gecədə yoldaş Bünyadzadənin qardaşı Cəfər və yeddi nəfər sair mətbuat xadimləri mənimlə həbs edilmişdi. Məni 25 gün Bayıl həbsxanasında saxladıqdan sonra aprelin 14-də buraxdılar. Bu həbsdən sonra qayət qorxulu, yəni siyasi «Şəhabi-saqib»in üstündə məhkəməyə verildim. 1912-də 31 yanvarda mühakimə edildim. 15 cün həbs iyirmi beş manat cərimə edilməyimə qərar verildi. Bunu da 1911-də martın 19-da bağladılar. Bu həbsdən sonra qayət qorxulu, yəni siyasi müttəhim olduğum üçün heç kəs məni qəzetə idarəsində çalışmağa qəbul etmədi. Yalnız əlverişli şeirlərim qəbul olunurdu. Bunaən əleyh qəzetə satıb keçinməyə məcbur oldum.

1912-də 31 yanvarda «Şəhəbi-saqib»in mühakiməsi oldu. İki həftə həbs iyirmi beş manat cərimə oldum. 27 fevralda «Hilal» qəzetəsinin işi çıxdı. İstintaq şöbəsinin Bakı şöbəsi tərəfindən işimə baxılıb Sibiryaya əbədi sürgün olunmağıma qərar verildi. Bu xüsusda əlimdə mövcud olan təqsirnaməmi Moskvada nəşr olunan (Böyük ensiklopediya) Azərbaycan ədəbiyyatını qismini yazmağı öhdəsinə alan Əli Nazim tərcümeyi-halımla bərabər məndən alıb Moskvaya aparmışdır. Təcili teleqram vurmuşuq, bu vaxta qədər cavab yoxdur. Bakıda da nə dövlət arxivindən, nə də Ədliyyə komissarlığından əldə edə bildik. Fəqət Sibiryaya sürgün edilməyim xüsusida vəsiqə almaq üçün qəzetələrdə yazılan bir-iki məqaləni hüzzurunuzla təqdim edirəm. 3-4 nömrəli kopyalara baxınız.

1912 fevralın 27-də həbsə alınıb Sibiryaya nəfi olundum. Bu sürgünümə də Tiflisdə sensor olan Mirzə Şərif səbəb olmuşdur.

1913-də iyulun 23-də Bakıya qayıtmışam. (Əfvi-ümumiyyə düşmək kağızımı təqdim edirəm. 5 nömrəli vəsiqəyə baxınız).

Bakıya qayıtdıqda mənə qəzetə və məsmuə çıxartmağa icazə verilmədi. Nəhayət, 1914-də savadsız qardaşım Əbülfəzlin məsiliyyətilə ciddi «Dirilik» məcmuəsinin, «Gülgü» («Babayi-əmir») məcmuəsinin icazəsini alıb nəşr etmişəm. Nəhayət, «Russkoye slovo» ilə «Novaya vremya» qəzetələri bunları da rahat buraxmadılar, məcmuələri bağladılar. Məsul müdirini beş sutka... (cümlə tamamlanmayıb – N.S.)

Lakin «Russkoye slovo» və «Novaya vremya» qəzetələrinin sıxıntısından Bakıdakı sensorun sıxıntısı daha şiddətli idi. Çünki Cəbrail bəy həm qulluğunda sədaqət göstərən, həm də türk, fars ədəbiyyatına aşına bir adam idi. Məcmuələrimiz bunun əlindən darmadağın olurdu. Heç – suçu bəhanə edib məqaləni və ya

şeyri məcmuədən pozub çıxarırdı. (Təqdim etdiyim «Dirilik» və «Babayi-əmir» məcmuələrinə baxınız). Məsələn, «Babayi-əmir» məcmuəsində yazdığımız bir məqalənin içində misal olmaq üçün «Dəyirman bildiyini edər, çaq-çaq baş ağrıdar» məsələni yazmışdıq. O isə bu məsələ görə həmin məqaləni pozdu. Mən səbəbini soruşduqda:

- Də ədatını atırsan, yerdə «gırman bildiyini eylər» qalar – deyə cavab verdi.

Mən: - Bəy dadaş! Gırman ilə çaqqalın heç münasibəti yoxdur. Bu nə sözdür buyurursunuz? - dedikdə o mənə:

- Mən sizə bir rübai oxuyacağam. Ondağı gözəlliyi və sənəti təqdir edəcəyinizə heç şübhəm yoxdur və məzmunundakı münasibətsizliyi qəbul etməyinizə əminəm.

Mən: - Buyurunuz!

Sansor kəməli – təmtəraq ilə bu rübaini oxudu:

To fəxri cəhani (fa) saqit əz an
Göhər be dəhani (ra) saqit əz an
Ruzanu şəban əz xoda mitələbəm
Mərkəb büdəhəd be to (ba) saqit əz an.

Yəni 1) Sən dünyanın fəxrisən, fəqət f-siz. Fəxridən də f-ı çıxdıqda yerdə yalnız xər qalır. O da ki, eşşək deməkdir. 2) Ağzı gohərlisən, fəqət r-siz. Göhərdən də r çıxdıqda yerdə gəh qalır. Yəni ağzı ... deməkdir. 3) Gecə-gündüz Allahdan tələb edirəm. Sənə bir at (mərkəb) versin, fəqət b-siz. Mərkəbdən də b çıxdıqda yerdə mərk – ölüm qalır. Yəni sənün üçün ölüm tələb edirəm deməkdir.

Budur ki, böylə bir sansorun bərəkətindən pozuq-pozuq

olduğundan əlavə məcmuələri çap etdirdiyimiz mətbəenin sahibi bəradəran Orucovların pulsuz elanları ilə məcmuəmiz dolurdu. Özü də vaxtlı-vaxtında çıxmırdı.

Müttəhim olduğum üçün qəzetə idarələrində çalışmağıma yol vermədilər. Yalnız əlverişli şəirlərim – o da pulsuz olduğu üçün qəbul olunurdu.

1912 fevralın 27-də «Hilal» qəzetəsi üstündəki işimə istintaq məhkəməsi (sudebnaya palata) baxıb əbədi sürgün alaraq Sibirə sürgün edildim. 1913-də iyul ayında əfvi-ümumiyyə düşüb Bakıya qayıtdım. Mənə icazə verilmədiyi üçün savadsız qardaşım Əbülfəzlin məsuliyyətilə 1914-də «Dirilik» və «Babayi-əmir» məcmuəsini nəşr elədim. Axırda qardaşım həbsə alındığı kimi savadsızlığı və mənim müdirliyimlə çıxmağı bilinib məcmuələri bağladılar. Özüm də polis nəzarətinə alındım. Sonra tutulacağımı sezib qaçdım. 1917 fevralın 27-də Nikolay Pskovda həbs olunduqda aşikara çıxdım. Təkrarən «İqbal» qəzetəsi idarəsində çalışmağa girişmişəm. 1918-də indi Komissarlar şurası sədri olan Bünyadzadə yoldaş ilə məhəlli təşkilatlarda çalışdığım kimi qardaşı Cəfər ilə də «Turan» mətbəəsində çap olunan «Hümmət» qəzetəsini idarə eləmişəm. 1919-da Zülfüqar bəy Hacıbəylinin çıxardığı «Ovraqi-nəfisə» məcmuəsinin baş mühərriri olmuşam. 1920 inqilabından sonra yoldaş Bünyadzadə həm maarif komissarı, həm də Qarabağ fəvqəladə komissarı təyin edildikdə mən də katib olaraq onunla getmişəm. Bakıdan mükəmməl mətbəə ləvazimatı aparıb orada mətbəə qurdum. «Qarabağda refkomun əxbarı» adlı qəzetə çıxartdım. Orada maarif şöbəsi müdiri oldum. Maarif Komissarının nəşriyyəti olan «Qarabağ fəvqərası» adlı qəzetəsinin və «Qarabağ fəvqərası diriliyi» adlı məcmuənin məsul müdiri oldum və eyni zamanda

«Qafqaz komissarı» adlı divar qəzetəsi çıxartdım. 1921-ci ilin axırında Bakıya qayıtdım. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən nəşr olunan «Azərbaycan füqərası» və «Azərbaycan xəbərləri» adlı qəzetələrdə çalışdım. Qəzetələrdə müxtəlif mövzularla bərabər:

Dünyaları etməyə münəvvər

Əsgər gerek əsgər, əsgər, əsgər – «Azərbaycan füqərası», 22 noyabr 1921.

«Əkinçi» məcmuəsində də nömrə 3 -1921:

Qabarlı əllərin qurbanı kəndli

Yanıqlı dillərin qurbanı kəndli – kimi yüzlərcə şeirlər yazmışam. Hələ «Kommunist» qəzetəsində yazdığım:

Sərvət, o bəlayi-əbədi, baniyi-büdət

Sərvət, o şərəf yandırıcı, düşməni-iffət.

«Kommunist», 22 fevral 1921.

- başlanğıcılı şeirin Şura zamanında əzzəlcə yazıldığı üçün məsul işçilərin nəzəri-diqqətini belə cəlb etmişdi.

1922-də may ayında Qubaya göndərildim. Qubada qaldığım iki ilin içində əvvəlcə «Quba qəza icraiyyə və firqə komitələrinin xəbəri», ikinci ildə «İki dirilik» adlarında qəzetə çıxardım. Eyni zamanda mətbəənin də müdiri idim. Ancaq müəttib qəzetənin yanlışlığını düzəldərkən silə – biz ilə çıxartdığı işpatsa (şpasiya – N.S.) atılıb gözümə girdi. Müalicə üçün Bakıya qayıtdım. «Kommunist» qəzetəsi idarəsi məni daha Qubaya buraxmadı. «Qızıl qələm» məcmuəsinə katib təyin elədi. Sonra da 1926-cı ilə qədər «Kommunist» qəzetəsində qəza felyetonu və əməkçi felyetonu yazmışam. Eyni zamanda «Kəndli» qəzetəsinə, «Molla Nəsrəddin» məcmuəsinə, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Şurası

və Mədəncilər İttifaqının nəşriyyatı olan «Damğa» adlı canlı klub qəzetəsində və sair inqilab bayramları münasibətilə çıxan plakatlarda, qəzetə və məcmuələrdə, təbliğat vərəqələrində şeirlər yazmışam.

1926-cı ilin oktyabrında gözüm tutulduğundan təqaüd almağa məcbur oldum, mətbuatda çalışdım. Tərcümə, təlif 32 kitabım çıxmışdır. Onlardan əldə olanını və sair vəsiqələrlə bərabər hüzzurunuzə təqdim edirəm.

ƏSƏRLƏRİM

1. Tikan kolu
2. Uşaqlara ibrət.
3. Hürriyyəti – bəşəriyyə.
4. Çəkməsilən.
5. Əməl çiçəyi.
6. İstər ağla, istər gül.
7. Dərvişi- kəhkəşan.
8. Sibiryə məktubatı.
9. Əməl günəşi.
10. Əfqan tarixi.
11. Osmanlı inqilabı.
12. Əlif leyli.
13. Rusiyə qəhrəmanı Rasputin
14. Şeyx Bəhlul.
15. İnsaf güzgüsü.
16. İbrət taziyanəsi.
17. Yaşayış özülü.

18. Taci-məhəl (Tacmahal – N.S.)
19. Əşrəfin macərası.
20. On gün.
21. Molla Nəsreddin məzhəkələri (əski hürufat ilə).
22. Molla Nəsreddin lətifələri (əski hürufat ilə).
23. Müntəxəbat.
24. Aşıq Pəri və müasirləri.
25. Nakam.
26. Sabir.
27. Natəvan.

Bütün bu müddətdə üç qəzetədə, bir məcmuədə məsul müdir, beş məcmuədə katib olmuşam. Eyni zamanda 32 təlif və tərcümə əsərim çıxmışdır. Bu əsərlər vasitəsilə cürbəcür inqilab və təbliğatda bulunmuşam. Dünyada din, padşah və pul var ikən xalq üçün rahatlıq olmayacaq məzmununda «Əməl günəşi» adlı bir kitab təb etdirdim. Məəttəəssüf o da yandırıldı. Lakin nəşirdən oğurladığım bir-iki nüsxənin biri inqilab müzeyindədir, birini də sizə təqdim edirəm.

Hasili, gərək məcmuələrdə və qəzetələrdə və gərək ki, kitablarda yazdığım şeir, nəşrlərin hamısı istibdadın, dini mövhumatın məhv olmasına, elm və maarifin çoxalmasına, çar hökumətinin yıxılmasına təbliğat aparmaq mövzusunda.

Həbs və sürgün olmağıma baxmayaraq Sibiryadan elm və məktəbin əhəmiyyətinə, yoxsula müavinət etməyə aid «Sibirya məktubatı» kimi yazdığım kimi Sibiryadan qayıdınca da ...

(cümlə tamamlanmamışdır – N.S.).

ƏLABBAS MÜZNİB

XATİRƏLƏR

AİLƏM

Mənsub olduğum ailə gərək ata tərəfi və gərəkse ana tərəfi ən yoxsul ailələrdən biridir. Atam Mütəllib daş işində, anam Reyhan isə əl işində çalışmışdır. Atam yüzü 30 qəpikdən daş yonmaq, anam isə evdə əl işi ilə məşğul olmaq, eyni zamanda qızlara dərs verməklə təmini-məişət etmişlərdir. Zətən mənsub olduğum ailənin təşəkkül etməsi XIX əsrin vücuda gətirdiyi ən ağır dəqiqələrə təsadüf etmişdir. O zamanlardır çarizmin təxribkar topları arxasında Azərbaycana, daha doğrusu Bakıya sürülüb gələn avropalı həyatın yeni təzi, yeni quruluşu yeni-yeni cərəyanlar yaratdığı üçün əski quruluşda, əski təzədə yaşayanları müdhiş təzyiqə düçar eləyirdi. Kapital burjuaziyanın «mədəni» əllərində inkişaf etdikcə, yoxsul və mədəniyyətsiz olan xalq kütləsi ehtiyac sıxıntısı ilə boğulurdu. Böylə bir zamanda atam

nökərçilikdən əl çəkib sənətkar olmaq məqsədilə daş yonmağa girişmiş, para qazanıb ev qurmaq, təmini-məişət etməyə çalışmışdır. Onda da zamanın əcdaha iştəhalı Hacı Hacağa, Hacı Şeyxəli və Hacı Rəcəbəliləri tərəfindən istismar edilmişdir. Qışın şiddətli zamanında ehtiyacın ağırlığını hiss edərək yüzü 33 qəriyə yonulan daşı yüzdə 2-3 faiz aşağı yondurmağa məcbur olmuşlardır.

Demək olur ki, XIX əsrin ortasında təkrar həbs, sürgün, edam və qətli – amma məruz qalan bakılıların içində ana tərəfim zamanına görə elmi simalardan sayılmışdır. Atam tərəfindən də böyük əmim mollaxanaya getmişdir, bir qədər savadı vardı. Lakin yetim qaldıqları üçün Yusif əmimdən başqaları dərsə gedə bilməmişdir. Hər biri bir qapıda nöker olmağa məcbur olmuşdur. Nəhayət, atam bir çox ağır və pərişan hallar keçirdikdən sonra öz xalası qızı Reyhan adına qız ilə evlənmişdir. Məndən əvvəl üç övladları olub ölmüşdür. Mən 1883-cü ildə doğulub yoxsulluq, çətinlik içində böyümüşəm.

ÇOCUQLUQ VƏ TƏHSİLİM

Mən doğulduqdan sonra uzun zamanlarımı xəstəliklə keçirmişəm. Bədəncə son dərəcə zəif, məməfih zəhin və zəkaca fəvqəladə qüvvətli olmuşam. Tez danışmağa başlamışam. Dilim, danışığım olduqca düzgün olmuşdur. Bir dəfə eşidib-gördüyüm şey həman hafizəmdə qalırdı. Əhali arasında beləsi olur. Daha çocuqkən «İssuliddin», «Firuidin», «Sifati-sibutə», «Sifati-səlbiyyə», «On iki imam» kimi öyrənilməsi fərz olunan şeylərin hamısını əzbərdən bilirdim. Məhəllə əhalisi arasında ənguştnüma idim. Buna görə anam mənə dörd yaşında olduğum halda evdə

dərs verməyə başlamışdır. Məndən başqa bir çox kiçik qızlar dəxi anamdan dərs oxuyurdular. Lakin mən hamısından zəhinli idim. Hətta çoxlarının dərslərini mən öyrədirdim. Evdə «İza-cəkəkəb-mənafüqun» surəsinə qədər Quranı oxuduqdan sonra mollaxanaya göndərilmişəm. Üsuli-qədim üzrə açılan mollaxanalardan biri də bizim məhəllədə var idi. Bu mollaxanada olan bina bir dükandan ibarətdir. Əvvəlcə tövlə, sonra baqqal dükanı, daha sonra mollaxana olmuşdur. Qapıları, divarları son dərəcə çirkin idi.

Bu məhəllədə var idi bir məktəb,
Necə məktəb ki, bircə dari-təb.
İslənüb büsbütün çu qəlbi-ləim
Dərü divarıdır nişani-cəhim
Nüzum yox, cümlə siniflər məchul
Mollalar bielm, dərs köhnə üsul.
Qəm yağır dam-daşından hər yanə,
Köhnə dükən idi o viranə.

Atam məni 1890-cı ildə məhəllədəki mollaxanaya aparmışdır. Molla isə qarasaqqal, ucaboy, halvaxor, uzunpapaq, qalınqafa və azsavadlı Molla Mirzə deyilən birisi idi. Məhəlləmizin əhalisi arasında böyük elm sahibi sayılırdı. Toy, ehsan onsuz olmazdı. Yalnız farscanı bilirdi. Ərəbcədən də ancaq və ancaq Quranın mətnini anlardı. Üsuli-tədrisi son dərəcə tərtibsiz və anlayışca ağır olmaqla bərabər dərsin ərəbcə, farsca, çocuqların isə türk olması böyük uyğunsuzluq vücuda gətirmişdir. Çocuqların həddən artıq müşkülata uğradıqları üçün yüzdə doxsan beşinə korazehin deyirlərdi. Bunun üzərinə bir də falaqqaya salınıb döyülmək əlavə edildikdə uşaqların böylə bir dərsə həvəs etməyəcəyi şübhəsizdir. Hələ kitab oxuyanların «Kitabət»,

«Surəti-anca», «Məşq» və «Siyahı» adlarında müxtəlif şəkillərdə yazı öyrənib yazmaları dərstdən daha çətin idi. Böylə mollaxanaların quruluşu, üsuli-tədrisi haqqında verilən qısaca xarakterizmə «Uşaqlara ibrət» nam mənzum əsərimdə Həmid və Zeynal tiplərində göstərilmişdir.

Binəva tefllər yürekleri qan
Etdilər dərse ibtida lərzan.
Molla çəkdikdə məddi-bismillah,
Çəkdilər onlar atəşin bir ah.

F. 23, saxlama vahidi 56

GƏNCLİK YAŞLARIM. ARABA QAYIRARKƏN

Bağdan qayıdınca atam məni daha dərse yox, bazarda alver dükənina xidmətçi verdi. Çünki o zamanlarda «bazarda olan adam olar» deyə bir şüar vardı. Mən isə beş gündən sonra dükandan küsüb yenə dərse getdimse də atam buraxmadı. Yenə dükana xidmətçi verdi. Mən də dükanın sahibi qandrabaççı olduğu üçün onun göstərişinə görə o yan-bu yana açıq çay, tufəng, fişəng qaçırırdım. İkincisində isə meyvə və göyərti satırdım.

Lakin o zamanlarda ermənilər də işdə yox, sözdə üsyan amadələri törətməkdə idi. Türklərin arasında da siyasi bir intibah yaratmağa çalışırlardı. Hətta Xublarov, Adamovların türklərə intibahkarənə sözlər söyləmələri və Arşak Qədirovun dükanımızın qabağında dayanaraq:

- Kəblə Hüseynqulu,

Qüsfəndan bəraye-çuban nist.

Bəlkə çuban bəraye-xidməte-ust.¹

Ay Kəblə Hüseynqulu! Nə deyim, neyləyim, savadın yoxdur. Nə mənim dərdimi bilirsən, nə də öz dərdini – deyə başını tərpedərək getdiyi bu günkü kimi xatirimdədir. Lakin türklər ermənilərin siyasi fikirlərinə iştirak etməkdən bir qədər çəkindilərsə də, maarifcə irəliləməyə qüvvətli sürətdə başlamışlardı. Bakıdakı şəhər «rus-müsəlman» məktəbləri arzu edilən yola qoyulduqdan sonra Tağıyev Mərdəkan kəndində əlli mütəəllimlik bir məktəb bina etdiyinə qənaət etməyərək bir də şəhərdə bir qız məktəbi bina etməyə təşəbbüs elədi.

III Aleksandrın ölməsi, II Nikolayın xəttə cülusu , əhaliyə aş vermək, beş-üç yüngül cəzalı məhbusları azad etməklə siyasi bir əmniyyət yaratmağa zəminə təşkil etmək istəyirdi. Fəqət yenə də Moskvada böyük körpü yıxılır, minlərcə əhali tələf olur. Əhalinin gözüaçıq sinfində isə əski narazılıq və əmniyyətsizlik eynilə davam edirdi.

Böylə bir aş Bakıda da verildi. Məzkur aş ziyafətinə məxsus nazik ağ dəmirdən girdə, böyük aş nimçələri, su qabları hazırlanmışdı. Üzlərinə minakari rənglərlə bəzənmiş və yeni imperator və imperatriçənin rəsmləri qayət nəfis bir tərzdə tərsim edilmişdir. Aş yeyənlər o qabları da özlərilə aparmalıdırlar (Ehsan gerek böylə olsun).

Bu ziyafət bugünkü Sabir bağçası (səbiq Kəspi mətbəəsi), mədəniyyət sarayı (səbiq İsmailiyə binası), Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi binası (səbiq Tağıyevin ünəs məktəbi), Realnı

¹ Qoyunlar çobanın xidmətindən ötrü deyil

Bəlkə çoban qoyunlara xidmət etməkdən ötrüdür.

Gülüstani-Sədi (müəllifin qeydi).

və gimnaziya məktəblərinin yerində idi. İmperatorun bu tacgüzarlığı, tənənəli ziyafəti yenə də əski kəramətindən qalmadı. Tacgüzarı münasibətilə ziyafət verilən yerdə bir ünas məktəbinin tikilməsilə Qapanın Quba meydanından oraya köçürülməsinə icazə verildi. Elm ocağı ilə cahil yığıncağının bir yerə toplanması imperator həzrətlərinin nə olduğunu bir an əvvəl əhaliyə tanıtdırdı.

Bir tərəfdən ünas məktəbi tikilir, bir tərəfdən də dəvələrlə çuval-çuval şabalıd, qoz, heyva, alma, taxıl gətirilir, şəhər baqqallarına satılırdı. Məzkur yerdə, yəni Bürc dibində dəvələrin yanaşı yatmaları, Suraxanıdan gələn əhəng yüklü eşşəklərin bir guşədə toplanmaları, taxtadan qayrılmış dördguşəli, o zamanın təbirincə, qapan tərəzinin asılması canlı bir lövhə kimi gözümün önündədir.

Ünas məktəbi tikildikdə atam dəxi orada daş yonurdu. Mən bir işdən ötrü atamın yanına getdim. Təsadüfən Hacı Zeynalabdin Tağıyev məni atamın yanında dördü və onun oğlu olduğumu bilib dedi:

- Kişi, bunu versənəm oxudum.

Atam: - oxutmuşam.

O: - nə oxutmusan?

Atam: - Quran, kitab.

O: - nə eyb elər, bir qədər də onu uşkolaya göndər, rusca oxusun.

Atam: - artıq oxutmağa gücüm çatmaz.

O: - ver, mən oxudum.

Atam: - oxutduğum bəsdir.

O: - sən oxutduğun dərs axirət üçündür. Bir az da dünya dərsi lazımdır.

Atam: - dünya dərşini də oxutmuşam, ildə on iki manata baqqal dükənində. Dükənda yarıçılıq eləyir.

O: - uşkolaya getməsinə razı olsan, mən ona ayda iki – ildə iyirmi dörd manat verirəm, başqa bəxşislərim də olur. Dərşini qurtardıqdan sonra ona yaxşı qulluq verirəm. Qoca vaxtında əlindən tutar.

Atam: - mənə ruscadan gələn xeyir lazım deyil.

Bu söz Tağiyevə son dərəcə ağır təsir elədi. Dərhal atamın haqq-hesabını verib yola saldı (1895).

Mən yeni məktəblərin təhsilindən məhrum olaraq baqqal dükənində 1902-ci ilə qədər çalışdım. Bu zamanlarda Mirzə İbrahim Zülali Vahid, Rüstəm Qatil kimi şairlərin, bəzən xozeynimin yanına, bəzən də qonşumuz Cənnətinin dükənina gəldiyini görürdüm. Mən bunların şair olduqlarını anlayırdımsa da, şeirlərini görməyə, istifadə etməyə imkan olmuyurdu. Çünki xidmətçi idim. Ancaq ara-sıra qəzəl, mərsiyələrini eşidirdim. Məndə də şeir söyləmək əlamətləri görünürdü. O zamanlarda yazdığım nəzmlərdən xatirimdə qalanlardan bəzi parçaları qeyd edirəm. Böyük bacım xəstəlikdən durarkən onun üçün inşad edib təsəlli vermişəmdir.

Bacım durub azardan

Saxla Allah nazardan.

Atam alıb gətirir

Alma, armud bazardan.

Bəzi vaxt bazarda petruşkə, soğan, keşniş, göyərti tapılmayırdı. O zamanlarda yerdən göyərti çıxarmaq çox çətin olurdu. Buna görə bir kəndli ehtiyacını rəf etmək üçün göyərti gətirildikdə daha dükəna boşaltmağa imkan verilməyirdi. Arabaçı arabaya çıxıb yuxarıdan atdıqca ucaboynu və qüvvətli olanlar

yuxarıdan tuturdu. Daha mənim kimi uşaq ilə əli-ayağı titrəyən qocalar göyərti almaqdan məhrum olurdular. Bir az da qoçu xərəqtərli olduqları üçün heç danışmaq olmayırdı. Bu xüsuslara aid yazdığım parçalardan biri də budur:

Çərx saldı işimi əngələ cövr ilə genə
Nə uşağa eyləyir rəhm, nə piri-köhənə.
Malı kim əlli-ayaqlıdu qucaq dolusu alur,
Deyəsən aşna olublar hamı Məşdi Həsənə.
Arabadan kəndli göyərtini atan dəmdə yerə,
Yüzü birdən atılır it kimi kənddən gələnə.
Hamısı qaphaqapa saldı havada soğanı,
Uşaq ilə qocalar düşdü genə qarə günə.
Qorxuram ki, məni qöysün dükanında xozeyin
Çünki bir araba gedib çatmadı petruşkə mənə.
Balaca olmağıma baxmadı bu zorba Səlah.
Nə deyim bilmirəm, ay zorba Səlah, mənki sənə
Əliboş, üzüqarə eylədin axırda məni,
Səni tapşırdım Əli ilə Hüseynü Həsənə.

Burası məlumdur ki, XIX əsrin sonuna qədər qəzəlçilik və mərsiyəçilik son qüvvəti ilə davam etmişdir. Bilsə, mərsiyəçilik daha üstün və şiə aləmində aləmgir olmuşdur.

Mədrəsədə döyülməyənlərdən birisi də mən idim. Bu dəxi dayımın bərəkətindəndir. Bununla bərabər mən bu dərsləri evdə oxuduğum üçün mollaxananın ibtidai sıxıntısını görməmişdim. Ata-anam maddi cəhətdən yoxsul olsa da, məhəbbət cəhətdən fəvqüladə varlı idilər. Məni rahat yaşatmağa və asudəliklə oxutmağa var qüvvələri ilə çalışırdılar. Nə çarə ki, həyat şəraitinin uyğunsuzluğu buna imkan verməyirdi. Çörəyimlə yemək üçün şənbe günü iki qəpik verib bir girvənkə qatıq alsaydılar, mən onu

pəncşənbə gününə qədər – turşuyub qıcqırsaydı da – gündə bir az aparıb çörəyimlə yeməyə məcbur idim. Bəzən qara şəkər alınır. O isə yaxşı olurdu. Həm turşumayırdı, həm də şirin idi.

Bu zamanlarda Mirzə Məcid Qənizadə ilə Həbib bəy 1887-də hökumətdən icazə alıb üsuli-cədid üzrə təsis etdirdikləri məktəb davam edirdisə, forma cəhətdən ruslara təqlid edildiyi üçün xalq arasında sevilməyirdi.

F. 23, saxlama vahidi 54

L Ü Ğ Ə T

A

ahəngər – dəmirçi
arami – dil – ürək dincliyi
amm – ümumxalq, kütləvi
azim – yollanan, yola düşən

B

bakı – ağlayan, ağladan, ağıçı, ağı deyən
batın – iç tərəf, gizli
bəstəri – xəstə, yatan xəstə

D

dəhr – zaman, dövr
diligir – incik, incimiş

Ə

əǧfal – diqqətsizlik, xəta, səhv buraxma
əlbisə – libaslar, paltarlar
ərbabi – hal – hal əhli
əbdan – bədənələr

F

fəsih – gözəl və aydın danışan
fövrən – dərhal, tələsik

H

haza – bu
həvassi-xəmsə – beş duyğu
hicrət – başqa bir yerə getmə, köçmə
hüsni-təvəccöh – rəğbət, meyl

i

icabət – razı olma
iltica – sığınma, pənah
imtizac – birləşmə
istişfa – himayə istəmə, kömək diləmə

K

kibirli – lovğa

L

lərzan – titrəyən

M

məccani – pulsuz, müftə, havayı

məkatib – məktəblər
məsaleh – məsləhət
mövqif – duraçaq yer, stansiya
mövquf – bağlı, asılı
mücvir – pir və ya məscid xidmətçisi
müraat – gözləmə, riayət etmə
mücazil – sözləşmə, çəkişmə
mürdədil – rəhmsiz, daşürəkli
müsaib – həmsöhbət
müstəbid – zalım, zülmkar
müstədi – xahiş, arzu, rica edən
müstəid – istedadlı, bacarıqlı
müstəhqər – alçaq nəzərlə baxılan, həqir, zəlil
mütəkəbbir – təkəbbürlü
mütəvəccih – üz tutan, birinə rəğbəti olan
müyəssər – uğurlu

P

pasban – gözətçi, qarovulçu
pust – dəri

R

rəncidə – incik
ricət – geriyə dönmə, qayıtma

S

sail – dilənən, dilənçi
skəncəbin – bal və sirkədən düzəldilmiş şərbət
sövt – səs, səda

T

təfərrüq – dağılma, ayrılma
təhdid – hədələmə
təxtə çülusu – taxta oturması
təkfir – kafirlikdə təqsirləndirmə
təqiyyə – ehtiyatlı olma
təşyi – yola salma, müşayiət etmə
tüllab – tələbələr

V

vəqfiyyat – ümumun istifadəsi üçün ayrılmış şeylər

Z

zəki – zəkalı, ağıllı
zində – diri, yaşayan

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
M.S.Ordubadi. Bakıda ikinci kərə	7
Ə.Əminzadə. Abbas Səhhət haqqında xatirələr	31
Ə.Əminzadə. Məhəmməd Hadi haqqında xatirələr	59
Ə.Müznib. Türkcə yazılan tərcümeyi-halımın müxtəsər tərcüməsi.....	85
Ə.Müznib. Xatirələr	93
Lüğət	101